6.5.1 Internal Quality Assurance Cell (IQAC) has contribute significantly for Institutionalizing quality assurance strategies and processes

1. Vision and Mission
2. Perspective Plan
3. Digitization in Academics and Administration
4. Research Papers Publication
5. Books/ Chapter Edited
6. List of Courses
7. Declaration

Founder: Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe, B.A.; B.T.; D.Lit.
President: Hon.Chandrakant (Dada) Patil, M.L.A., Ex. Revenue Minister, Maharashtra State
Chairman: Hon.Prin.Abhaykumar Salunkhe, M.A.
Secretary: Hon.Prin. Mrs.Shubhangi Gavade, M.Sc. B.Ed.
I/C Principal: Prof. Dr. Satish Desai, M.A. ; Ph.D.

Outword No. : SMMCP /....../........ Date:

Goals and Mission of the College:

The College is governed by the management named 'Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur.' The motto of the management is "Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture" (ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार)

In tune with the motto of the management, the college has set the following vision and mission:

Goals and Mission of the College:

- To spread higher education in the hilly, rural and neglected area of the Jaoli and Mahabaleshwar Valley.
- To inculcate among the students social values like honesty, truth, service, and sacrifice, and to stop social exploitation.
- To develop all-round personality of the students.
- To bring about the progressive change in the society by means of education.
- To create the sense of equality among the students.
- To mould selfless social workers who will strive ceaselessly for the cause of social reform.

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज,पांचगणी
(कला,वाणिज्य व विज्ञान)
ता.महाबळेश्वर,जि.सातारा

॥ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार ॥ -शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

(index.html)

Vision Mission

AIMS

Education For Knowledge, Science and Refined Culture.

- To inculcate in life the basic values such as truth, honesty character, anti-exploitation spirit, love, social service and sacrifice.
- To insist on sanctity and coordination of thought, expression and practice.

Objectives

There shall be no discrimination on the grounds of caste, creed, race and religion in the institution and in all its branches.

The institution shall be apolitical

The members of the management will practise simplicity and frugality in their life.

Accounts of all the branches will be transparent and kep topen for all.

To motivate and inspire people to be spontaneous and devoted social workers for develoment of society.

A new education system will be evolved through ideal life-style of the teacher-activists as was the practice in ancient Gurukul system and thereby promote lasting values such as sacrifice, honesty, truth, equality and fraternity.

To develop potentials of creativity and independent thinking.

To confess misappropriation of public funds if you owe it to the institution.

Powered By Dream Computer (http://www.dreamindia.net)

E-Visitors Count : 2726092

॥ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार ॥
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर.

सि.स.नं. २१३०, ई, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर. फोन :(०२३१) २६५४६५३,२६५२७२०,२६६६७६३
Email :- vive. anandsanstha@yahoo.com Website :- www.vivekanandshikshansanstha.edu.in

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे, संस्थापक-संचालक | मा. नाम. चंद्रकांत (दादा) पाटील, अध्यक्ष | प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे, एम.ए., कार्याध्यक्ष | प्राचार्या शुभांगी एम. गावडे, सेक्रेटरी

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था,		
विश्वस्त मंडळ		
१)	मा. प्राचार्य अभयकुमार गोविंदराव साळुंखे	कार्याध्यक्ष
२)	मा. प्राचार्य सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सेक्रेटरी
३)	मा. सिताराम महारु गवळी	सह अर्थसचिव

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा

॥ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार ॥
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर.

सि.स.नं. २१३०, ई, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर. फोन :(०२३१) २६५४६१३,२६५२७२०,२६६६७६३

Email :- vive: anandsanstha@yahoo.com Website :- www.vivekanandshikshansanstha.edu.in

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे, संस्थापक-संचालक | मा. नाम. चंद्रकांत (दादा) पाटील, महसूल मंत्री, महाराष्ट्र राज्य, अध्यक्ष | प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे, एम.ए., कार्याध्यक्ष | प्राचार्या शुभांगी एम. गावडे, एम.एस्सी.बी.एड., सेक्रेटरी

व्यवस्थापक मंडळ	
१) मा. आमदार चंद्रकांत (दादा) बच्चू पाटील	अध्यक्ष
२) मा. नामदेवराव विठ्ठलराव कांबळे	उपाध्यक्ष
३) मा. लालासाहेब भानुदास यादव	उपाध्यक्ष
४) मा. लालासाहेब भानुदास यादव	उपाध्यक्ष
५) मा. प्राचार्य अभयकुमार गोविंदराव साळुंखे	कार्याध्यक्ष
६) मा. जगन्नाथ रंगनाथ आवटे	कार्याध्यक्ष
७) मा. प्राचार्या शुभांगी मुरलीधर गावडे	सेक्रेटरी
८) मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ शेजवळ	सहसचिव प्रशासन
९) मा. सिताराम महारु गवळी	सह सचिव अर्थ
१०) मा. खासदार संभाजी राजे शाहू छत्रपती	सदस्य
११) मा. अविनाश दिनकर पाटील	सदस्य
१२) मा. सदाशिव कृष्णा कुंभार	सदस्य
१३) मा. भाऊसाहेब नानासाहेब	सदस्य
१४) मा. भाऊसाहेब नानासाहेब सांगळे	सदस्य
१५) मा. शशिकांत यशवंत काटे	सदस्य
१६) मा. प्राचार्य डॉ. जयसिंग श्रीराम देशमुख	सदस्य
१७) मा. श्रीराम शरदचंद्र साळुंखे	सदस्य
१८) मा. प्राचार्य डॉक्टर रमेश राजाराम कुंभार	सदस्य
१९) मा. प्राचार्य डॉ. मिलिंद एस. हजरे	सदस्य
२०) मा. डॉ. महेश नारायणराव गायकवाड	सदस्य
२१) मा. प्राचार्य प्रकाश लक्ष्मण हाके	सदस्य
२२) मा. नारायण शंकर पुरी	सदस्य
२३) मा. गुलाबराव जगन्नाथ बोराटे	सदस्य

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज,पांचगणी
(कला,वाणिज्य व विज्ञान)
ता.महाबळेश्वर,जि.सातारा

॥ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार ॥
– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर.

सि.स.नं. २१३०, ई, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर. फोन :(०२३१) २६५४६१३,२६५२७२०,२६६६७६३
Email :- vivekanandsanstha@yahoo.com Website :- www.vivekanandshikshansanstha.edu.in

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे – संस्थापक–[illegible] | मा. नाम. चंद्रकांत (दादा) पाटील [illegible] – अध्यक्ष | प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे – कार्याध्यक्ष | प्राचार्य शुभांगी एम. गावडे – सेक्रेटरी

अजीवक सेवक समिती		
१)	मा. सिताराम महारु गवळी	अध्यक्ष
२)	मा. प्राचार्य सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सेक्रेटरी
३)	मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ शेजवळ	सदस्य
४)	मा. भाऊसाहेब नानासाहेब सांगळे	सदस्य
५)	मा. शशिकांत यशवंत काटे	सदस्य
६)	मा. डॉ. जयसिंग श्रीराम देशमुख	सदस्य
७)	मा. श्रीराम शरदचंद्र साळुंखे	सदस्य
८)	मा. प्राचार्य डॉ. मिलिंद एस. हुजरे	सदस्य
९)	मा. गुलाबराव जगन्नाथ बोराटे	सदस्य
१०)	मा. प्राचार्य प्रकाश लक्ष्मण हाके	सदस्य

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

Perspective Plan

2018-19 to 2023-2024

The Perspective Plan has been prepared in the context of Vision and Mission of the College for five years.

Academic

- To start Post Graduate Programmes of Shivaji University, Kolhapur on distance mode as well as regular mode.
- To organize at least one University/State/ National/ International level Seminar/ Conference/ Workshop per year seeking funds from the UGC, other funding agencies or self-funded to strengthen the research culture of the College.
- To install Incubation Centre in the College to promote entrepreneurship among the students.
- To promote the teaching staff for research publications.
- To add the staff with more number of Ph. D.s
- To publish proceeding with ISBN and in UGC Approved ISSN Journals especially e-journals.
- To organize Lead College Activities to support teaching-learning process for the benefit of the students and teachers.
- To enhance the use of ICT in the College.
- To start self-designed add-on, skill based certificate courses.

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा

- To prepare for Academic and Administrative Audit (AAA) every year for quality enhancement.
- To face NAAC Peer Team for the 3rd Cycle of Accreditation.
- To organise Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Lecture Series continuously.
- Apply and get MRPs from various agencies.
- To increase academic Collaborations, Linkages and MoUs.
- To strengthen Placement Cell and Career Counselling Cell
- To start Preliminary Examination as an Examination Reform.
- To start cash prizes for the meritorious students of all subjects.

Infrastructure

- To construct a new RCC Central Library building.
- Full computerization of the central library services.
- Addition of e-books and e-journals.
- Prepare eco-friendly College campus.
- To develop Departmental Libraries.
- Add ICT instruments for enjoyable & students friendly teaching-learning.
- To develop Physical Education Department.
- To shift lavatories to other place in the premises.
- To shift the statue of Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe to other place in the premises to broaden the playground and College garden.
- To develop botanical garden.
- To renovate the College Building with necessary facilities.
- To develop Science Laboratories.
- To start paperless College Office.

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

Extension

- To celebrate a birth centenary year of the founder of the Sanstha Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe from 9th June 2018 to 8th June 2019.
- To publish Alumni Booklet from 1990 to 2018.
- To organize women empowerment activities.
- To increase the financial contribution of Alumni of the College.
- To strengthen the NSS activities.
- To contribute concretely in NSS adopted village.
- To enhance Collaborations, Linkages and MoUs for extension activities.
- To organize environment awareness activities.
- To organise social awareness activities.
- To organise health awareness activities.
- To organise more number of sports activities.
- To start NCC unit in the College.
- To organize cultural programmes, training programmes, guest lecturers etc.
- To participate in strengthening the Eco-sensitive Zone of Western Ghat.

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती गीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

Different Activities Implemented Based on the Strategic Plan during the Academic Year 2021-22:

Academic

- Organized Lead College Activities to support teaching-learning process for the benefit of the students and teachers.
- Enhanced the use of ICT in the College.
- Organized Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe Lecture Series continuously.
- Strengthened Placement Cell and Career Counseling Cell

Research

- The College Research Committee plays pro-active role in creating an ecosystem for innovations in research
- Faculty of our college attended webinar, conferences and presented research papers
- Published the research work in reputed journals.

Extension

- Organized women empowerment activities.
- Strengthened the NSS activities.
- Organized social awareness activities.
- Organized health awareness activities.

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

6.2.3 Implementation of e-governance in areas of operation
1. Administration, 2. Finance and Accounts, 3. Student Admission and Support, 4. Examination

Areas of e governance	**Name of the Vendor with contact details**	**Year of implementation**
Administration	Mastersoft ERP Solutions Pvt. Ltd 1456- A New Nandanvan, Pandav Polytechnic, Nagpur, PH. 0712-2713705/06/07 Email accounts@iitms.co.in	2021-22
Finance and Accounts	Mastersoft ERP Solutions Pvt. Ltd 1456- A New Nandanvan, Pandav Polytechnic, Nagpur, PH. 0712-2713705/06/07 Email accounts@iitms.co.in	2021-22
Student Admission and Support	Shivaji University, Kolhapur http://www.unishivaji.ac.in/	2017-18
Examination	Shivaji University, Kolhapur online.unishivaji.ac.in Contact – B. A. Section -0231-2609116 B. Com - 0231-2609115	2013-14

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

MasterSoft
ERP Solutions Pvt. Ltd.
Accelerating education

जा.क्र. - 207340
29.11.2018

Invoice

MASTERSOFT ERP SOLUTIONS PVT LTD, **1456- A NEW NANDANWAN OPP. PANDAV POLYTECHNIC NAGPUR** GSTN - 27AAJCM7667D1Z4 CIN - U72900MH2015PTC264680 E-MAIL - accounts@iitms.co.in	Invoice No **NOV/030/2018-19**	Dated **23-Nov-2018**
	Delivery Note	Mode/Terms Of Payment WITHIN 15 DAYS AS PER P.O.
Our Bank Details as follows **Company Name** - **MasterSoft ERP Solutions Pvt.Ltd.** **Bank Name** - **State Bank of India.** **Branch Name** - **Nandanvan Nagpur.** **Account No** - **34979484917** **IFS Code** - **SBIN0011144**	Supplier's Ref.	Other Reference(s)
	Buyer's Order No 322/2018-19	Dated 22-Nov-2018
Buyer To, THE PRINCIPAL, SMT.MEENALBEN MEHTA COLLEGE, PANCHGANI TAL. - MAHABALESHWAR, DIST SATARA-	Despatch Document No	Dated
	Terms of Delivery	

Sr. No	Description Of Goods	HSN/SAC	Quantity	Rate	Per	Amount
1	**COLLEGE MANAGEMENT SYSTEM**	998314	0.00 NO	65,000.00	NO	65,000.00
2	**LIBRARY MANAGEMENT SYSTEM**	998314	0.00 NO	40,000.00	NO	40,000.00
	CGST@9%			9.00		9,450.00
	SGST@9%			9.00		9,450.00
	Total					**1,23,900.00**

Amount Chargeable (in words) E. & O.E

Rupees One Lakhs Twenty-Three Thousand Nine Hundred Only

	Taxable Value	Central Tax		State Tax	
		Rate	Amount	Rate	Amount
Total	1,05,000.00	9.00	9,450.00	9.00	9,450.00

Tax Amount (in words) Rupees Eighteen Thousand Nine Hundred Only

Company's PAN : AAJCM7667D

Declaration
We Declare that this invoice shows the actual price of the goods described and that all particulars are true and correct.

NOTE:- Interest will be charged 1.5%, If payment not received within 15 days from the date of this Invoice

For **MASTERSOFT ERP SOLUTIONS PVT LTD**

MasterSoft ERP Solutions Pvt. Ltd. NAGPUR

Authorised Signatory

This is a Computer Generated Invoice

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती [illegible] कॉलेज, पांचगणी
(जि. सातारा)
ता. महाबळेश्वर

MasterSoft
ERP Solutions Pvt. Ltd.
Accelerating education

CERTIFICATE

License No. : MSERP/11-2018/0397
Generated on: 22/11/2018

This is a Certificate of authenticity that the College Management System (CMS© 10.0) & Library Management System (Lib – Man©). You have procured is legally licensed by MasterSoft ERP Solutions Pvt. Ltd. – A Company of Master's Software Group, 1456-A, New Nandanvan, Nagpur-24

Licensee: Smt.Meenalben Mehta College, Panchgani
Tal-Mahabaleshwar Dist-Satara

Software: College Management System (CMS© 10.0)
Library Management System (Lib-Man©)

MasterSoft ERP Solutions Pvt. Ltd. NAGPUR

Authorized Sign

MasterSoft ERP Solutions Pvt. Ltd
1456-A, New Nandanvan, Nagpur
Ph. :- 0712-2713714, 2713711
email : sales@iitms.co.in, website : www.iitms.co.in

प्रभारी प्राचार्य

DMK JAOLI BANK

Application for Funds Transfer under NEFT / RTGS

Date - 29 | 12 | 2018

To,

Request No. - ....

The Manager,

UTR No. - ....

Branch - Panchgani

Dear Sir,

I / We undersigned a/c holder of your bank hereby authorising you remit a sum of 123900/- + 30 / 55 charges (One lack Twenty Three Thousand Nine Hundred only + 30 / 55 charges As per details given bellow and debit the amount with your charges to my / our account with you.I/ We agree to abide by the term & conditions.

A/C holder name	Principal, S.M.M. College, Panchgani	
SB/ CD/ CC/OD/FDOD a/c No.	CD - 37	Tr By Withdrawal / Cheque No. - 207340
Beneficiary Name (लाभार्थकाचे नाव)	Mastersoft ERP Solution Pvt. Ltd.	
Beneficiary Bank Name (बँकेचे नाव)	State Bank of India	
Branch Name with Pin code (शाखा)	New Nandanvan Nagpur.	
Bank IFSC Code No.	SBIN0011144	
Type of account	Saving / Current / CC/ OD / FDOD	
Benaficiary a/c No. (अकाउंट नंबर)	34979484917	
Remarks if any		

1. All Payments instructions should be carefully checked by the remitter. As crediting the proceeds of the remittance is based on the beneficiary's account number, the name of the other bank and its branch, Bank shall not be responsible if these particulars are not provided correctly by the remitter.
2. Application/Message received after the business hours will be sent on the immediate next working day.
3. Bank shall not be responsible for any delay in processing of the payment due to RBI RTGS/NEFT system not being available / failure of internal Communication system at the recipient bank / branch / incorrect information provided by the remitter / Any incorrect credit accorded by the recipient bank/branch due to incorrect information provided by the remitter.
4. (i) Remitting Branch shall not be liable for any loss or damage arising out or resulting from delay in transmission delivery or non-delivery of electronic message or any mistake, omission or error in transmission or delivery thereof or in encrypting/decrypting the messages for any cause whatsoever or from misinterpretation when received or for the action of the destination bank or for any act beyond the control of Bank
(ii) If the recipient branch is closed for any reason, the account shall be credited on the immediate next working day.
(iii) Bank is free to recover charges in respect of remittances returned on account of faulty/inadequate information.
5. I/we have fully read the terms and conditions of the RTGS/NEFT remittance and shall abide by the same

Sign / Stamp of A/c holder.

For DMK JAOLI BANK

✓

PRINCIPAL
Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani
(Arts, Commerce and Science)
Tal. M'Shwar, Dist. Satara-412805

Jr./Sr. Officer / Manager

Acknowledgement

Received application from __________ Tr by Withdrawal / Cheque No. - __________
A/c No __________ for __________ + 30 / 55 charges. On dated __________
for funds transfer to __________ A/c No.- __________
Bank Name __________ Branch __________
Bank IFSC Code No __________ under NEFT / RTGS.

For DMK JAOLI BANK

Jr. / Sr. Officer / Manager

Request No.-

UTR No. -

प्राचार्य
श्रीमती ... कॉलेज, पांचगणी
(..., आ... ...ान)
ता. महाबळेश्वर, ...

Dashboard | College Manageme... ×

Not secure | cmsmehta.bterp.org/Cashier/FeeReceipt/Create

NMK सर्व नवीन जाहि... | Sakal Epaper | Pune... | Lokmat ePaper Ma... | Punyanagari E-paper | newspaper.pudhari... | Excel to PDF - Conv... | Word to PDF - Con... | PDF to Word Conve...

Smt. Meenalben Mehta College Panchgani (Art's, Commerce and Science)

List Of Module's | Welcome - | Settings | Sign Out | English

- Dashboard
- General Module
- Student Module
- Cashier Module
- Reports
- Utility Module

Add Receipt

Home > Cashier > Fee Receipt > Create

Academic Year: 2020-2021 | Account Year: 2021-2022

Institute Name: Smt. Meenalb...

ContinueForm

(•) Existing Student ( ) New Student

*Receipt No	*Receipt Date	*Payment Mode	*Display Year	*Fee Register Name
New	02/05/2023	Cash	2020-2021	Admission Fee Register

Student And Register Related Information

Student Name	Get All Acadamic Student	Division	GRN No Prefix	Input GRN No	GRN No
--Select--					

EN 1:40 PM 02-May-23

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

Dashboard | College Manageme

Not secure | cmsmehta.bterp.org/Cashier/OtherReceipt/Create

NMK नवी नवीन जाहि... Sakal Epaper | Pune... Lokmat ePaper Ma... Punyanagari E-paper newspaper.pudhari... Excel to PDF - Conv... Word to PDF - Con... PDF to Word Conve...

Smt. Meenalben Mehta College Panchgani (Art's, Commerce and Science)

List Of Module's | Welcome - cms_admin | Settings | Sign Out | English

- Dashboard
- General Module
- Student Module
- Cashier Module
- Reports
- Utility Module

Add Other Receipt

Home > Cashier > Other Receipt > Create

Academic Year: 2020-2021 | Account Year: 2021-2022

Institute Name: Smt. Meenalb...

*Receipt No :	*Receipt Date	*Payment Mode	*Receipt Party Type	*Fee Register Name
New	19/11/2021	Cash	Student	University Exam Fees

- Existing Student
- Other Student

Party Name:

Student Name: --Select-- | Get All Acadamic Student

*Stream Name: --Select-- | *Standard Name: --Select--

EN 1:47 PM 02-May-23

प्रभारी प्राचार्य
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा

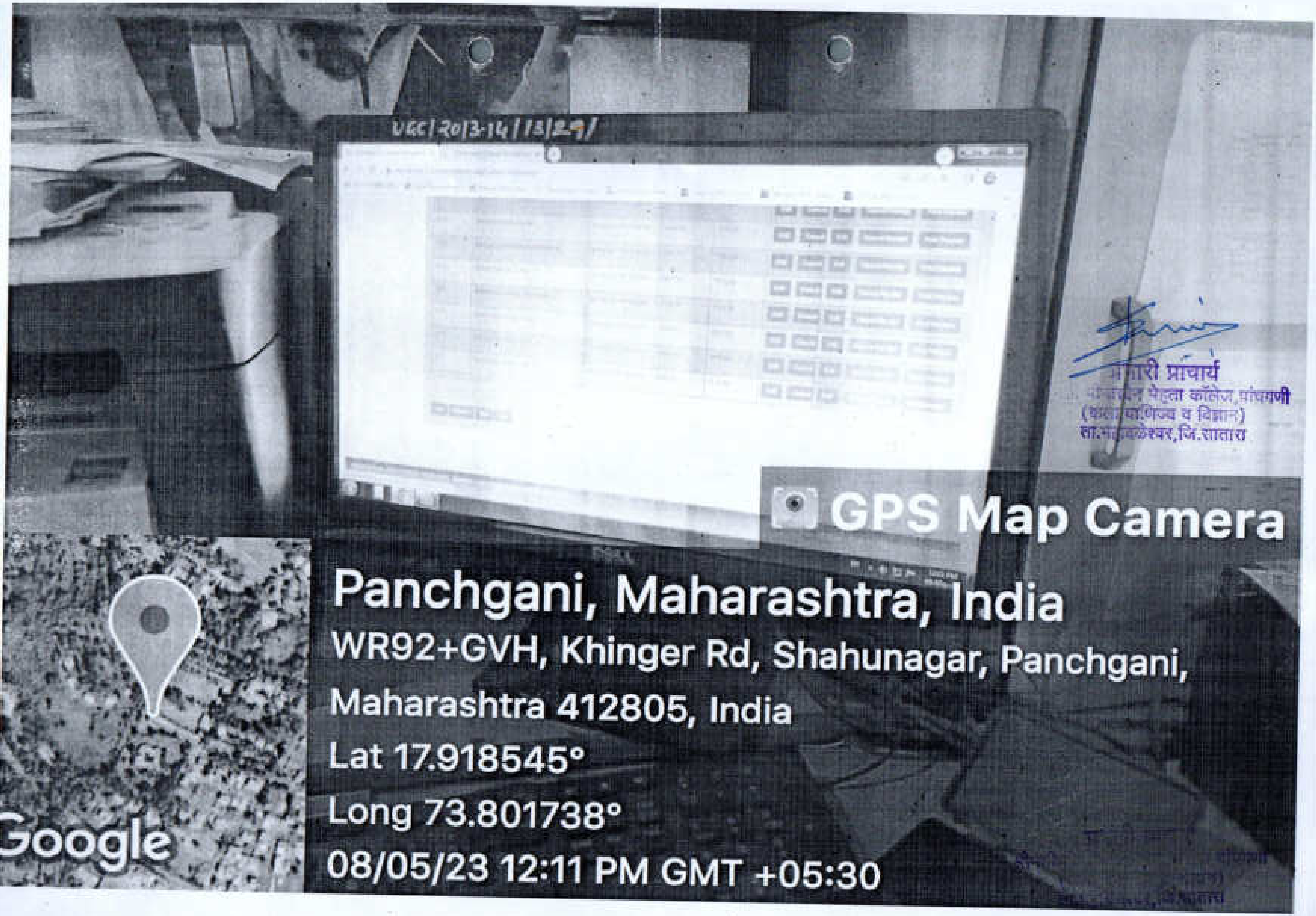
UGC/2013-14/13129/
GPS Map Camera
Panchgani, Maharashtra, India
WR92+GVH, Khinger Rd, Shahunagar, Panchgani,
Maharashtra 412805, India
Lat 17.918545°
Long 73.801738°
08/05/23 12:11 PM GMT +05:30
Google
प्रभारी प्राचार्य
(कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ता.महाबळेश्वर, जि.सातारा

THE UNFORESEEN AND THE INNOVATION

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR EDUCATION DURING AND BEYOND THE PANDEMIC

Editors

Dr. Chandra Prabha Pandey

Dr. Stuti Srivastava

Published by
Geetanjali Nangia
Ashish Books
4433-36/7, Ansari Road, Darya Ganj,
New Delhi-110002
Phone: 011-23274050
E-mail: aphbooks@gmail.com

First published in India in 2021
© Editors
Copyright in individual chapters vests in respective authors.
All right reserved.
Price: ₹1995/-

Pages: 218

Disclaimer: The views and opinions expressed in the book are those of authors and the facts are as reported as by them, which have been verified to the extent possible and editors will no way be liable for them.
The editors have used their best endeavours to ensure that URLs for external websites referred to in this book are correct and active at the time of going to publication. However, the editors have no responsibility for the website and can make no guarantee that a site will remain live and the content is or will remain appropriate.
Primary data and findings can be used for further research, subject to proper attribution to original publication and author.

ISBN: 978-93-91979-19-5

Typeset by
Ideal Publishing Solutions
C-90, J.D. Cambridge School,
West Vinod Nagar, Delhi-110092

Printed at
BALAJI OFFSET
Navin Shahdara, Delhi-110032

9 Online Teaching: New Challenges and Opportunities of the Decade — 102
P. B. Kamble and S. N. Naughare

10 Practice-Based Design Education: Challenges and Prospects During Pandemic — 110
Sachin Pathak and Ayush Tiwari

11 Sustainability in Education: An Analysis on E-Learning — 119
Ayush Tiwari and Sachin Pathak

12 The Role of ICT in Job Creation During COVID-19 — 129
Alok Srivastava

13 A Study of Challenges and Concerns of B.Ed. Students Studying through Virtual Learning Environment — 141
Stuti Srivastava

14 Online Classes/Digital Education: The Path and the Potholes — 164
Ananish Kumar Pathak and Chandra Prabha Pandey

15 Students' Willingness to Re-Join the School After Pandemic: A Case Study on Musahar Community in Rural Bihar — 180
Chandra Prabha Pandey

About the Authors — 194

9

Online Teaching: New Challenges and Opportunities of the Decade

P. B. Kamble and S. N. Naughare***

ABSTRACT

This chapter primary focuses on challenges, barriers and opportunities in online education for teachers, students and parents. Authors tried to focus on work from home concept for teachers, technical limitations of teachers, unavailability of technical support from the institutions, lack of infrastructure etc. which affected the trained technicians, teaching abilities of teachers. Authors highlighted lack of resources, long term screen exposure and health related issues of the students. There are difficulties and challenges for teachers in online teaching and assessment, but teachers can take this as opportunity to upgrade themselves and can become a 'National Teacher' using online platforms.

INTRODUCTION

This decade will always remember in the history for the dramatic outbreak of coronavirus at the end of 2019 in Wuhan, Hubei province, China. On 11 March 2020, WHO declared it as pandemic. In December 2019, a series of pneumonia cases of unknown origin were reported in Wuhan, Hubei province, China. On 12 January 2020, after discovering the viral

*Assistant Professor, Department of Botany, Sant Mutsaddi Mohta College, Panchgani, Maharashtra.
**Assistant Professor, Department of Physics, Sant Mutsaddi Mohta College, Panchgani, Maharashtra.

9

Online Teaching: New Challenges and Opportunities of the Decade

P. B. Kamble and S. N. Nawghare***

ABSTRACT

This chapter primary focuses on challenges, barriers and opportunities in online education for teachers, students and parents. Authors tried to focus on work from home concept for teachers, technical limitations of teachers, unavailability of technical support from the trained technicians, lack of infrastructure etc. which affected the teaching abilities of teachers. Authors highlighted lack of resources, long term screen exposure and health related issues of the students. There are difficulties and challenges for teachers in online teaching and assessment, but teachers can take this as opportunity to upgrade themselves and can became a 'National Teacher' using online platforms.

INTRODUCTION

This decade will always remember in the history for the dramatic outbreak of coronavirus at the end of 2019 in Wuhan, Hubei province, China. On 11 March 2020, WHO declared it as pandemic. In December 2019, a series of pneumonia cases of unknown origin were reported in Wuhan, Hubei province, China. On 12 January 2020, after discovering the viral

*Assistant Professor, Department of Botany, Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani, Maharashtra.

**Assistant Professor, Department of Physics, Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani, Maharashtra.

சிறப்பிதழ்
Special Issue

Chief Editor
Dr. M. Sadik Batcha

Advisory Editor
Dr. N. Chandra Segaran

Editorial Board
Dr. MAM. Rameez
Dr. Jeyaraman
Dr.A. Ekambaram
Dr. G. Stephen
Dr. S. Chitra
Dr. S.Senthamizh Pavai
Dr. A. Shunmughom Pillai
Dr. P. Jeyakrishnan
Dr. Seetha Lakshmi
Dr. S. Easwaran
Dr. Kumara Selva
Dr. Ganesan Ambedkar
Dr. Krishanan
Dr. Kumar
Dr. S. Kalpana
Dr. T. Vishnukumaran
Dr M. N. Rajesh
Dr. Govindaraj
Dr. Uma Devi
Dr. Senthil Prakash
Dr. Pon. Kathiresan
Dr. S. Vignesh Ananth
Dr.M. Arunachalam
Dr. S. Bharathi Prakash

08-09 மார்கழி 2052
23rd-24th December 2021

ISSN : 2321 - 984X

நவீனத் தமிழாய்வு

(பன்னாட்டுப் பன்முகத் தமிழ் காலாண்டிதழ்)

Journal of

Modern Thamizh Research

(A Quarterly International Multilateral Thamizh Journal)

Arts and Humanities (all), Language
Literature and Literary Theory, Tamil
UGC Care Listed (Group-I) Journal

Third International Multi-Disciplinary Conference -2021
Special Issue Rayat Shiksan Sanstha's Balwant College
Vita, Maharashtra.

Emerging Trends in Humanities, Commerce, Management, Science and Technology 2021. (IMCET – 2021)

சிறப்பிதழ் ஆசிரியர்கள்

Special Issues Editors
Prof. J. Benet Rajadurai
Prof Kusuma R
Dr. Kanchana Gowda

Published by

RAJA PUBLICATIONS
10, (Upstair), Ibrahim Nagar, Khajamalai,
Tiruchirappalli - 620 023, Thamizh Nadu, India
Mobile : +91-9600535241

36 பகுதி-1
Part -1

சிறப்பிதழ்
Special Issue

08-09 மார்கழி 2052
23rd-24th December 2021

ISSN : 2321 - 984X

1.	ASHOK R. SHINDE & MANASI S. PATIL	FARMERS CREDIT – CRISIS AND REVIVAL	1-3
2.	MALLIKARJUN BANDARE	COORDINATING CULTURE AND INDIAN NATIONALISM	4-7
3.	AWAGHADE BALASAHEB DNYADEV	CRYPTO-CURRENCIES MULTIFAROUSNESS AND CHALLENGES - A BRIEF REVIEW	8-11
4.	JANARDHAN SRIKANT JADHAV	THE ROLE OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR BEHIND THE DALIT TEMPLE ENTRY MOVEMENT	12-16
5.	KOKARE SADHU HANAMANT	PERFORMANCE OF MGNREGS IN INDIA	17-21
6.	URMILA KSHIRSAGAR	IMPORTANCE OF PRATAPGARH: A HISTORICAL STUDY	22-25
7.	NARESH RAMDAS MADHAVI	IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON MSME	26-28
8.	VARSHA MANE	A SURVEY ON EFFECTIVENESS OF ONLINE TEACHING -LEARNING MODE FOR COLLEGE STUDENTS	29-33
9.	A.K. PATIL & SANTOSH ASHOK HODGE	A STUDY OF FOUNDRY INDUSTRIAL WORKERS' HEALTH AND SAFETY MEASURES IN MIDC WITH REFERENCE TO KOLHAPUR DISTRICT	34-40
10.	JYOTI L. ADHANE	COVID-19 AND MIGRATION OF WORKERS	41-45
11.	KEDAR VILAS DESHMUKH	HONEY PRODUCTS IN MAHABALESHWAR MARKET: CUSTOMER'S PERCEPTION	46-50
12.	JADHAV K. B.	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF EBANKING IN INDIA	51-55
13.	KOKATE ANIL DATTATRAY & RAJENDRA MORE	DEVELOPMENT OF MAHABALESHWAR: A HISTORICAL REVIEW	56-62
14.	MOHITE SHASHIKANT MAHADEV	RISE OF THE MOHITE DYNASTY AT TALBID: A HISTORICAL STUDY	63-69
15.	WARGHADE JANARDHAN BHAU	SCENARIO OF EMPLOYMENT-COVID-19 PANDEMIC IN INDIA	70-74
16.	ANILKUMAR WAVARE & SACHIN G. NIKAM	A STUDY OF ANCIENT WATER CULTURE IN INDIA	75-79
17.	SURESH NAMDEO DANDGE	GOPAL GANESH AGARKAR'S EDUCATIONAL THOUGHTS ON WOMEN'S EMPOWERMENT	80-84
18.	NUTAN DATTATRAYA RAUT	AN OVERVIEW OF ONLINE TEACHING LEARNING & EVALUATION	85-89
19.	SACHIN ASHOK DHENDE & K. M. AMBADE	HISTORICAL STUDY OF THE SOCIAL WORK OF DADASAHEB ROHAM IN THE AMBEDKARITE MOVEMENT	90-93
20.	RAJBANSI B. MANE & AMOL S. PATIL	CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PRACTISES IN INDIA:A STUDY OF EMERGING TRENDS IN CSR OF INDIAN COMPANIES IN CURRENT SCENARIO OF PANDEMIC	94-97
21.	BARAKADE A.J. & SOBAN S.R.	SPATIAL PATTERN OF AGRICULTURAL PRODUCTIVITY IN MAN TEHSIL WITH REFERENCE TO CASE STUDY'S IN SELECTED VILLAGE: A GEOGRAPHICAL ANALYSIS	98-103
22.	R.D. PADMAVATHY	CONTRIBUTION OF PSYCHOLOGICAL THEORIES IN NURTURING MATHEMATICS EDUCATION	104-110
23.	ROHINI GIRISH DESHPANDE	CONTEMPORARY ISSUES BEFORE INDIAN ECONOMY: POVERTY AND AGRICULTURAL CRISIS : A STUDY	111-115
24.	UMAP M.H. & RAVIKUMAR JANI	ROLE AND EFFECTS OF ELECTRONIC RESOURCE MANAGEMENT SYSTEM IN ACADEMIC LIBRARIES	116-123
25.	SANJAY J. KASABE & BHARAT PATIL	A STUDY OF EMERGING TRENDS IN HEALTH CARE SECTOR SERVICES IN INDIA	124-127
26.	NAZIA HUSAIN	INDIAN CONSTITUTION AND TRIBAL COMMUNITY	128-131
27.	ASHOK L. PATHADE	APPLICATIONS OF ICT IN LIBRARIES	132-135
28.	MARIA SHAIKH	EXPLORING IDENTITY CRISIS THROUGH NARRATIVES OF CONFLICT IN THE POEMS OF KEKI DARUWALLA, DILIP CHITRE AND MEENA KANDASAMY	136-139
29.	THROAT A.C., NITIN ZAWARE & SANYOGITA S PATIL	"DISTRIBUTION CHANNELS AND PROCUREMENT OF FRUITS & VEGETABLES WITHIN THE INDIAN GROCERY TRADE" A CASE STUDY OUT OF SMALL PROVIDER'S VIEW	140-142
30.	SHINDE S.B.	RURAL BUSINESS AND INDIAN ECONOMIC DEVELOPMENT	143-146
31.	KAMBLE ASHWINI R., ADAV RAVINDRA P. & BAVASKAR HEENA A.	SOCIAL NETWORKING TOOLS FOR RENDERING EFFECTIVE LIBRARY SERVICES	147-149
32.	A.V. PORE	STUDY OF SIZE AND OCCUPANCY OF RURAL HOUSES IN PANDHARPUR TAHSIL OF SOLAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA	150-154
33.	SURYAKANT JAGANNATH SHINDE	GOAT FARMING- BEST SOURCE OF INCOME FOR RURAL FARMERS WITH REFERENCE OF 'MAHAKALI GOAT FARMING BAMNI'	155-160
34.	PRAKASH KRISHNA TONE	A STUDY OF LAND HOLDING IN SATARA DISTRICT	161-165
35.	VANDANA SANJAY TANDALE	A STUDY ON ECONOMIC AND SOCIAL MANAGEMENT OF SUGARCANE HARVESTERS IN SELECTED VILLAGES OF MAAN TALUKA	166-171
36.	A.G. NIMASE	ASSESSMENT OF AGRO-TOURISM POTENTIAL IN MAHABALESHWAR TEHSIL	172-178
37.	GAJANAN DHOBALE & SUNIL GAIKWAD	WATER REQUIREMENT IN THE INDAPUR TAHSIL DISTRICT PUNE MAHARASHTRA	179-188
38.	RAJEEYABEGAM A. TEGGINAMANI & D.M. MADARI	AN EVALUATIVE STUDY ON STANDARD OF LIVING OF BENEFICIARIES OF ANNA BHAGYA YOJANA : WITH SPECIAL REFERENCE TO BILAGI TALUKA OF BAGALKOT DISTRICT	189-195
39.	KEERTI HONAWAD & R.V.GANGSHETTY	IMPACT OF PRADHAN MANTRI AWAS YOJANA- GRAMIN ON RURAL STANDARD OF LIVING IN VIJAYAPURA DISTRICT OF KARNATAKA	196-204
40.	RAJU RAMDAS TUPE	A CASE STUDY OF LIBRARY OF HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE AT SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY	205-210
41.	B. V. PATIL, S.R. SUPNEKAR & A. L. MOHITE	ANALYTICAL STUDY OF FINANCIAL INCLUSION UNDER PRADHAN MANTRI JAN DHAN YOJANA IN SATARA DISTRICT	211-217
42.	BHARAT V. PATIL	EDUCATIONAL SERVICES AND STUDENT'S BEHAVIOUR DURING COVID-19 PANDEMIC	218-223
43.	RANI HANMANT CHAVAN	A STUDY PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF POULTRY ENTREPRENEUR WITH SPECIAL REFERENCE OF KHANAPUR TEHSIL	224-230
44.	P.D VAIKOS, R.K BHINGANIA & N.C WARBHUWAN	BEHAVIORAL ASSESSMENT OF EMPLOYEES IN SUPERMARKET TO EVALUATE THE CUSTOMER SATISFACTION- AN ANALYTICAL STUDY IN NANDED, (MS), INDIA	231-243
45.	DEELIP B. DESAI & ABHIJEET KAWADE	ANALYZING CYBERBULLYING IN MALE ADOLESCENTS PLAYING MOBILE GAMES WITH DATA MINING TECHNIQUES	244-249
46.	DHANASHREE S. DESHPANDE	A STUDY OF EVENT MANAGEMENT IN MULTIPURPOSE HALLS WITH SPECIAL REFERENCE TO KOLHAPUR CITY	250-255
47.	DIVYA ARVIND TIKOLE	A STUDY OF JOB SATISFACATION AMONG THE EMPLOYEE OF MUNCIPAL CORPORATION OF VITA (DIST – SANGLI)	256-259
48.	PRAVIN GULABRAO BABAR	MSMEs: THE REAL ENGINES OF GROWTH A COMPARATIVE ANALYSIS IN WESTERN MAHARASHTRA	260-269
49.	SANTOSH I. BARALE & N.D. PATIL MAHAVIDYALAYA	COOPERATIVE DAM CONSTRUCTION SOCIETIES: AN ECONOMIC OVERVIEW	270-275

Published by : **Raja Publications,** No. 10, Upstair, Ibrahim Nagar, Khajamalai, Tiruchirappalli - 620 023, Tamil Nadu, India. Mobile : 9600535241
Printed : **The Printing House,** Tiruchirappalli - 620 023, Tamil Nadu, India. Ph : +91 - 431-2420121

HONEY PRODUCTS IN MAHABALESHWAR MARKET: CUSTOMER'S PERCEPTION

Mr. KEDAR VILAS DESHMUKH (Primary)
Research Students
Shivaji University, Kolhapur

Abstract

The Aim of study is **to study the** customer's perception about honey products which are available in Mahableshwar market. Beekeeping industry is an important economic activity of India in Western Ghats. It effects producer revenue and contributes to the development of a Beekeeping industry, in addition to providing to greater production and improvement. It creates a well-functioning market structure, and selling honey products is a solid source of revenue. Honey marketing, on the other hand, guarantees that the product is available to consumers at a decent cost.

Key words: Customer, Honey, Apiculture, Bee, Beekeeping, Beekeepers

1.1 INTRODUCTION

Honey product marketing is a complicated procedure. It covers all of the functions and activities involved in moving a product from its point of origin to its point of consumption. Marketing operations include not only the tasks of buying and selling, but also the assembly, packing, transportation, grading, storage, processing, and retailing of products. The amount and type of functions varies from product to product, from time to time, and from location to location for the customer.

1.2 REVIEW OF LITERATURE

Dinanath Dubey (1980) 3

In his article "Money from Honey", India is mentioned. Bee keeping business is set up to increase the living standards of the people at a minimum cost. There may be land flowing with milk and honey. This is to provide our development goal Raising people's living standards and high with low cost of resources. The standard of consumption is approximately equal to the energy value of one kilogram of honey 15 liters of milk. The beekeeping business has provided a large employment to the Beekeepers and has raised the living standards of many people. **Research Gap -** In this study, he describe only how beekeeping is a way to raise living standard of people. In the same way that it is done at the lowest possible cost. Therefore, the researcher is trying to provide the necessary information about how this business can be expanded and developed through this secondary business in the same way, how this business can be set up at minimum cost.

Sidhu J. S and G. S Monder (1990) 8

In his article "Honey the Untapped Possible" suggests that this requires a concerted effort by the government. Given its natural potential, this direction is small and in an effort to create awareness. The help of the agency is sought with the means of coordinating efforts of honey growers, processors and consumer agricultural expansion. Therefore, they are used for the benefit and purpose of honey production. He states that there should be a concerted effort by the government for the development of beekeeping. **Research Gap -** In this study he de

not mention the problems incurred in the Honey business. Therefore, the researcher has tried to give information in this regard by through this study.

M. Soundara Pandian (1996) 19

In her book, "Rural Entrepreneurship Growth and Probability " In this book, the author explains the importance of bee keeping in the growth of rural entrepreneurship and its potential. It also explains how the business generates revenue with the help of this business. It is said that pollination brings prosperity to agricultural crops. **Research Gap -** In this study the author does not mention the problems of Honey and it's products of this Business in the hilly areas. So the researcher in his study is going to point out Customer's perception about honey products and problems of honey and it's products in his study area.

1.3 OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To know the honey products.
2. To know the customer's perception about honey products.
3. To know the problems raised by the customers.
4. To examine the problems of customer's perception about honey products.

1.4 DATA COLLECTION:

A well-structured questionnaire is used to obtain primary data. Customers' perceptions and issues with honey and its products are addressed in a questionnaire for customers.

1.5 SAMPLE SELECTION

Researcher adopted the convenient sampling technique for the selection of customers. For the present study the researcher has selected total 190 customers and to finalize these customers, researcher makes strata and selected 10 customers from each retailer, the total number of retailers is 19.

1.6 RESULT AND DISCUSSION

Customer Perception about Honey Products

Sr. No.	Demographic Factors	Categories	Frequency	Percent
1	Information about Nutrition's	Yes	88	46.3
		No	102	53.7
		Total-	**190**	**100**
2	Reason for Preferring	Health Benefits	51	26.8
		Very Testy	104	54.7
		Medicinal use	17	8.9
		More Vitamin	18	9.4
		Total-	**190**	**100**
3	Available in Quality Packing	Yes	116	61.1
		No	74	38.9
		Total-	**190**	**100**
4	Products available in bulk quantity and at affordable rate	Yes	119	62.6
		No	71	37.4
		Total-	**190**	**100**

5	Buying Decision	Self-Decision	123	64.7
		Family member and Relatives	40	21.04
		Friends Circle	10	5.26
		Retailers and Farmers	17	8.9
		Total-	**190**	**100**
6	How frequently honey is purchased?	Throughout the year	50	26.3
		Weekly	75	39.5
		Occasionally	5	2.6
		Sometimes	60	31.5
		Total-	**190**	**100**

(Source: Primary data)

1.7 ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA:

1. The **information about Nutrition's** reflects that 54% of the customers are don't have any information about the Nutrition's which is in honey and its products. It means there is need to make awareness among the customers about importance of honey for human health.
2. It is observed that 54.7% people prefer the honey and honey products because of the taste i.e sweetness
3. It is observed that majority of the customers are focused on the **quality of packing** of honey. It means packing plays an important role in the demand of honey.
4. It is clear from the above data that the products are available in the market in sufficient quantity and at affordable rates. It indicates that the market have the potential to fulfill the demand of customers. However, it is also observed that the 37.4% of respondents are not agreeing with this statement because these respondents are not routine customers. They may be a visitors or tourist and may come in a off season.
5. It is observed that 62.6 percent of respondent says that the honey products are available in bulk and at reasonable rate. However, rest of the respondent i.e. 37.4 percent respondent are not agree with the statement. Because the demand of that people is not everyday, and while buying this product they feel this problem.
6. The **impact of buying decision to the customers** said that 60 % customers take buying decision of their own self. It means the buying of honey and its products are mostly taken on self-decision.
7. It is observed that 64.7% of the respondents are purchased the honey and honey products as their own decision. It means they don't have any botheration or suggestion by others. The reason behind is that the honey is a natural product with sweetness and having plenty of medicinal use.
8. The **frequency of honey purchasing by customer** stated that 39 % customers are purchase the honey weekly 1 or 2 times. It is clear that, it is important to make the proper advertisement of the honey and its products which can influence the customers to purchase it regularly.

1.8 PROBLEMS OF HONEY AND ITS PRODUCTS

The following table explains the problems of Honey and its products faced by the customer.

Problems faced by customers

Sr.No	Problems	No of Respondents	%
1	Unavailability of Branded items in all places	7	3.68
2	Poor Quality of Packing	16	8.42
3	Lack of information about the nutritive benefits.	138	72.63
4	Lack of information about the medicinal benefits	163	85.78
5	Lack of information about how to use Honey products	140	73.68
6	Costly products.	101	53.15

Source: Primary data

The data represents multiple responses of the customers. It was observed that majority (85.78%) of the customers feels that they don't have the information about the medicinal benefits of the honey and honey products. Lacking of information about nutrition benefits of the products the major problems. 73.68% customer faced lack of information about use of Honey, 72.63 % customer have faced problems of lack of information about nutrition benefits of honey, 53.15%customer have faced High cost of products, and other problems faced by customer included 'No available of branded products in all places' and quality of packaging. The major issues for Honey products are lack of information about nutrition benefit and medicinal benefits for the customer.

1.9 SUGGESTIONS

1. The development of honey production requires a multi-brand strategy. Large scale beekeepers and many marketing agencies should be developing the honey production.
2. The Apiculture Marketing and Honey departments helps to Beekeepers for getting good price for their products.
3. Beekeeping is the secondary business to agriculture, it should be implemented jointly by the Department of Agriculture.

1.10 CONCLUSIONS

Consumers' attitudes and opinions of honey products, as well as their purchasing decisions, may be influenced by their knowledge and awareness of the product. Honey is currently the most popular and also in commodity, with a price that is significantly greater than that of other common products. However, customer demands for honey products are determined by quality attributes; consumers' willingness to purchase is affected by limited and unpredictable supply, higher product prices, and very restricted access and information.

References:-

1. Beekeeping.org
2. Bees for development: http://www.beesfordevelopment.org/info/info/species/bee-diversity-accros-atr.shtml
3. Economic survey of Mahableshwar, 2019-20.
4. "About Honey" National Honey Board http://www.honey.com/nhb/about-honey/
5. Crane, E. (1975). Honey. A comprehensive survey. Honey. A comprehensive survey.
6. L.R. Verma, L.R. Verma (1990). Oxford and IBH Publ. Co. Ltd., New Delhi. Beekeeping in Integrated Mountain Development: Economic and Scientific Perspectives.
7. Honey Trade Information Grief.pdf-SADC Trade http://www.sadctrade.org/filesHoney%20Trade%20Information%20Brief.pdf
9. http://www.efymag.com/admin/issuepdf/Honey.pdf
10. NPCS Board of Consultants & Engineers, The Complete Book on Apiculture and Honey Processing, (2014).

❑❑❑

Education Through Self-help is our motto: Karmaveer

Rayat Shikshan Sanstha's

BALWANT COLLEGE, VITA

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Reaccredited by NAAC with 'A' grade, CGPA-3.11
DST-FIST., RUSA Funded College, ISO 9001-2015 certified.

"Education through self-help is our motto" Karmaveer

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. Kedar Vilas Deshmukh of Shivaji University, Kolhapur has participated in two days 3rd International Multidisciplinary Conference on Emerging Trends in Humanities, Commerce, Management, Science and Technology (IMCET-2021) organized by the Balwant College, Vita Dist. Sangli (MS) on 23rd –24th December 2021.

He / She has participated and presented a research paper entitled Honey product in Mahabaleshwar Market: Customer's Perception.

Prof. Dr. C. R. Bobade Organizing Secretory	Dr. A. S. Sartape Co-ordinator	Dr. V. B. Patil Convener	Prin. Dr. R. S. More Chairman

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Analysis of the Performance of Economy of India in Pre-Reform Period and Post - Reform Period **Mrs. Mohini Milind Deo**	1-9
2	Economics of Traditional Bivalve Harvesting in Selected Creeks of Devgad Tehsil in Relation to the Natural Sustainability of Crop Animal **Mangesh N. Jamble** **Sukhada M. Jambale**	10-18
3	Online Education and Unemployment **Mr. Bhavesh Anant Chavan**	19-24
4	Food Irradiation: A Modern Technology of Food Preservation **Assi. Prof. Pradnya Vishal Sawant**	25-31
5	Analytical Study of Agro Based Industries in India **Prof. Dr. S. U. Darekar**	32-37
6	Foreign Direct Investment (FDI) in India: An Overview **Dr. Rupesh G. Sawant** **Miss. Swapnaja. S. Chandekar**	38-47
7	Impact of Foreign Direct Investment on the Indian Financial Sector **Mr. Abhijeet Ramesh Samant**	48-58
8	Financial Inclusion through Social Security Scheme in India **Dr. Tukaram Maruti Rabade**	59-64
9	An Impact of Population on Indian Economy **Dr. Ashok Vilas Jadhav**	65-71
10	The Role of Education in National Economic Development **Dr. Sanjay Pandurang Patil**	72-78
11	Impact of Covid -19 on Indian Economy **Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar**	79-83
12	Mgnrega and Women **Dr. Geeta Nair**	84-91
13	Government Schemes for Fishery Industry **Dr. R. V. Thoke**	92-97

VOLUME - XI, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2022
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com) CC-14

8. Financial Inclusion through Social Security Scheme in India

Dr. Tukaram Maruti Rabade
Assistant Professor, Department of Economics Smt. Meenalben Mehta College Panchagani, Tal - Mahabaleshwar, Dist - Satara.

Abstract

PM Narendra Modi The inclusive growth approach focus on productive employment as a means of increasing the income of poor and excluded groups and raising their standards of living. Financial inclusion is a concept of making available banking /financial services to a vast section of low income groups and weaker section at an affordable price. Government through the Budget Speech announced Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana in 2014 and three ambitious Social Security Schemes pertaining to the Insurance and Pension Sectors, namely Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY), Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) and the Atal Pension Yojana (APY) to move towards creating a universal social security system with financial inclusion, targeted especially for the poor and the under-privileged. This paper attempts to discuss recent Social Security scheme in financial inclusion in India such as PMJDY, PMSBY, PMJJBY and APY in particular. Under PMJDY 33.66 crores new bank accounts have been opened with total of Rs.86320.79 crores. The gross enrolment reported by banks subject to verification process is Rs.9.880 crores under PMSBY and the gross enrolment reported by banks subject to verification process is Rs.5.3405 crores. There were 1.10 crore subscribers under APY as per PFRDA. The paper included introduction, objectives, limitation of study, sources, discussion, conclusion and references.

Introduction

The inclusive growth approach focus on productive employment as a means of increasing the income of poor and excluded groups and raising their standards of living. Government of India has recognized that financial inclusion (FI) is the most important part of inclusive growth with focus on delivering financial services at affordable costs to the under restricted sections of the society. Financial inclusion is a concept of making available banking and financial services to a vast section of low income groups and weaker section at an affordable price. Rangarajan

committee on Financial Inclusion (2008) had defined the term FI as the process of ensuring timely access to financial services and adequate credit to vulnerable groups such as the weaker sections and low income groups at an affordable cost. Since independence attempts have been made for financial inclusion of all people. Some major steps includes nationalization of PSU banks in two phases, recent merging of SBI with its associate banks and micro finance through SHG's and son on

There is lack of reach banking services, high cost and time consuming in the last years. Now the government has taken initiative to expanse the horizon of financial inclusion. It can be done by banking system, financial regulators and government. Recently central government has started attractive flagship schemes for the same and initiated towards digital India. Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) and and Atal Pension Yojana (APY) are major schemes under financial inclusion. The study carried out by BIRD (Bankers Institute of Rural Development) and CAB (College of Agriculture Banking) in Jharkhand, UP and MH had shown that the PMJDY programme has ensured almost 100 % coverage of rural households. The regulatory measures taken by RBI are includes Basic Savings Bank Deposit Account in which there is no requirement for any minimum balance, no limit on the number of deposits while restriction put on withdrawals to four, Relaxation in KYC guidelines, Use of extensive technology in banking, appropriate business correspondents and business facilitators, opening of branches in unbanked rural areas, Licensing of differentiated banks like payments banks & small banks.

Objectives

The objectives of this paper as follows

1. To understand the financial inclusion schemes in India
2. To review the recent Social Security scheme in financial inclusion in the Indian Economy

Source of Data

This paper is entirely based on secondary data. The essential data have collected through various government & non-government websites, articles, papers and publications.

Limitation of Study

The present paper targets to analyse the recent Social Security scheme in financial inclusion in Indian Economy specifically PMJDY (Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana), PMSBY

The achievement of this Yojana was nearly 44.76 crores new bank accounts have been opened with total of Rs.159934 crores. The number of beneficiaries in rural and semi urban area are 19.92 crore where in urban metro centre of 13.74 crores. 17.84 crores beneficiaries are constituted by female from both urban and rural area. 26.87 crores beneficiaries have given Rupay debit cards. 53% women Jan Dhan account holders and 59% Jan Dhan accounts are in rural and semi urban areas. More than 83% operative Jan Dhan accounts (except states of Assam, Meghalaya, J&K) are Aadhaar seeded, with issuance of approx 24.4 crore RuPay cards to these account holders. More than 7.5 crore Jan Dhan accounts receiving DBTs. Banking Correspondents (BCs) have been deployed in 1.26 lakh Sub Service Areas (rural areas), each catering to 1000-1500 households. Nearly 13.16 crore Aadhar Enabled Payment System (AePS) transactions have taken place through BCs during the month of July, 2018. 13.98 crore subscribers under Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) with 19,436 claims, involving an amount of Rs. 388.72 crore settled so far. 5.47 crore subscribers under Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY) with 1.10 lakh claims, involving an amount of Rs. 2206.28 crore settled so far. 1.11 crore persons have subscribed for Atal Pension Yojana (APY). A pipeline has been created for the implementation of PMJDY through which Jan Dhan accounts and mobile banking have been linked to Aadhar (JAM). It has been decided to continue the flagship financial inclusion program (PMJDY), with focus on opening accounts from "every household to every adult". The pipeline of Jandhan-Aadhar-Mobile (JAM) will continue to provide the necessary backbone for coverage of these activities and thereby accelerating the pace of digitalised, financially included & insured society. There is a positive impact on deposits in accounts opened under PMJDY after Demonetization

PMSBY (Pradhan Mantri Suraksha Bhima Yojana) for Accidental Death Insurance

This scheme was started on 9th May 2015. This scheme aims at covering the uncovered population at a highly affordable premium of just Rs.12 per year. The Scheme will be available to people in the age group 18 to 70 years with a savings bank account who give their consent to join and enable auto-debit on or before 31st May for the coverage period 1st June to 31st May on an annual renewal basis. The significant change after launching the ambiguous scheme, the gross enrolment reported by banks subject to verification process is Rs.9.880 crores where total number of claims received are 10131 and claims disbursed are 7351.

(Pradhan Mantri Suraksha Bhima Yojana), PMJJBY (Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bhima Yojana) and APY (Atal Pension Yojana)

Recent Social Security Scheme in Financial Inclusion in India

Schemes Launched by Government of India to Promote Financial Inclusion Are

PMJDY (Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana)

It was started on 28th August 2014. The motto of the scheme is —Mera Khata Bhagya Vidhata||. The Objective of "Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY)" is ensuring access to various financial services like availability of basic savings bank account, access to need based credit, remittances facility, insurance and pension to the excluded sections i.e. weaker sections & low income groups. PMJDY is a National Mission on Financial Inclusion encompassing an integrated approach to bring about comprehensive financial inclusion of all the households in the country. PMJDY has created history in financial inclusion.

Special Benefits under PMJDY Scheme are as follows

Interest on deposit, accidental insurance cover of Rs. 1.00 lac, no minimum balance required, provide life cover of Rs. 30,000/- payable on death of the beneficiary, subject to fulfilment of the eligibility condition, easy Transfer of money across India, beneficiaries of Government Schemes will get Direct Benefit Transfer in these accounts, after satisfactory operation of the account for 6 months, an overdraft facility will be permitted, access to Pension, insurance products, the claim under Personal Accidental Insurance under PMJDY shall be payable if the Rupay Card holder have performed minimum one successful financial or non-financial customer induced transaction at any Bank Branch, Bank Mitra, ATM, POS, E-COM etc. Overdraft facility upto Rs.5000/- is available in only one account per household, preferably lady of the household

Amendments in PMJDY The Government has decided to continue National Mission for Financial Inclusion PMJDY with the following modifications: (a) To continue the National Mission for Financial Inclusion (PMJDY) beyond 14.8.2018 (b) Existing OD limit of Rs 5,000 to be raised to Rs 10,000 (c) There will not be any conditions attached for OD upto Rs 2,000. (d) Age limit for availing OD facility to be revised from 18-60 years to 18-65 years. (e) Under the expanded coverage from —every household to every adult||, accidental insurance cover for new RuPay card holders to be raised from Rs 1 lakh to Rs 2 lakh to new PMJDY accounts opened after 28.8.18.

The achievement of this Yojana was nearly 44.76 crores new bank accounts have been opened with total of Rs.159934 crores. The number of beneficiaries in rural and semi urban area are 19.92 crore where in urban metro centre of 13.74 crores. 17.84 crores beneficiaries are constituted by female from both urban and rural area. 26.87 crores beneficiaries have given Rupay debit cards. 53% women Jan Dhan account holders and 59% Jan Dhan accounts are in rural and semi urban areas. More than 83% operative Jan Dhan accounts (except states of Assam, Meghalaya, J&K) are Aadhaar seeded, with issuance of approx 24.4 crore RuPay cards to these account holders. More than 7.5 crore Jan Dhan accounts receiving DBTs. Banking Correspondents (BCs) have been deployed in 1.26 lakh Sub Service Areas (rural areas), each catering to 1000-1500 households. Nearly 13.16 crore Aadhar Enabled Payment System (AePS) transactions have taken place through BCs during the month of July, 2018. 13.98 crore subscribers under Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) with 19,436 claims, involving an amount of Rs. 388.72 crore settled so far. 5.47 crore subscribers under Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY) with 1.10 lakh claims, involving an amount of Rs. 2206.28 crore settled so far. 1.11 crore persons have subscribed for Atal Pension Yojana (APY). A pipeline has been created for the implementation of PMJDY through which Jan Dhan accounts and mobile banking have been linked to Aadhar (JAM). It has been decided to continue the flagship financial inclusion program (PMJDY), with focus on opening accounts from "every household to every adult". The pipeline of Jandhan-Aadhar-Mobile (JAM) will continue to provide the necessary backbone for coverage of these activities and thereby accelerating the pace of digitalised, financially included & insured society. There is a positive impact on deposits in accounts opened under PMJDY after Demonetization

PMSBY (Pradhan Mantri Suraksha Bhima Yojana) for Accidental Death Insurance

This scheme was started on 9th May 2015. This scheme aims at covering the uncovered population at a highly affordable premium of just Rs.12 per year. The Scheme will be available to people in the age group 18 to 70 years with a savings bank account who give their consent to join and enable auto-debit on or before 31st May for the coverage period 1st June to 31st May on an annual renewal basis. The significant change after launching the ambiguous scheme, the gross enrolment reported by banks subject to verification process is Rs.9.880 crores where total number of claims received are 10131 and claims disbursed are 7351.

PMJJBY (Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana) for Life Insurance

This scheme was started on 9th May 2015. The Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana (PMJJBY) is a one year life insurance scheme, renewable from year to year, offering coverage for death due to any reason and is available to people in the age group of 18 to 50 years (life cover upto age 55) having a savings bank account who give their consent to join and enable auto-debit. The risk cover on the lives of the enrolled persons has commenced from 1st June 2015. Under PMJJBY scheme, life cover of Rs. 2 lakhs is available for a one year period stretching from 1st June to 31st May at a premium of Rs.330/- per annum per member and is renewable every year. It is offered / administered through LIC and other Indian Private Life Insurance companies. For enrolment banks have tied up with insurance companies. Participating bank is the Master policy holde

The above table reveals that there is a significant change after launching the ambiguous scheme, the gross enrolment reported by banks subject to verification process is Rs.5.3405 crores where total number of claims received are 101761 and claims disbursed are 92,951.

APY (Atal Pension Yojana)

Atal Pension Yojana (APY) was launched in May 2015 and current number of subscriber stands at 1.10 crore as per PFRDA. Atal Pension Yojana (APY) is open to all bank account holders. The Central Government would also co-contribute 50% of the total contribution or Rs. 1000 per annum, whichever is lower, to each eligible subscriber, for a period of 5 years, i.e., from Financial Year 2015-16 to 2019-20, who join the APY before 31st December, 2015, and who are not members of any statutory social security scheme and who are not income tax payers.

Therefore, APY will be focussed on all citizens in the unorganised sector. The monthly pension would be available to the subscriber, and after him to his spouse and after their death, the pension corpus, as accumulated at age 60 of the subscriber, would be returned to the nominee of the subscriber. The subscribers would receive the fixed minimum pension of Rs.1000 per month, Rs. 2000 per month, Rs. 3000 per month, Rs. 4000 per month, Rs. 5000 per month, at the age of 60 years, depending on their contributions, which itself would be based on the age of joining the APY. Therefore, the benefit of minimum pension would be guaranteed by the Government. The minimum age of joining APY is 18 years and maximum age is 40 years. Therefore, minimum period of contribution by any subscriber under APY would be 20 years or more. The APY has collected Rs 3,950 crore of contribution from subscribers. The scheme has

generated around 9.10 per cent compounded annual growth rate (CAGR) since inception till March 2018, it said further. The highest contributing State is Uttar Pradesh with 11.41 APY account followed by Bihar & Tamil Nadu.8.87 lakh & 6.60lLakh subscribers respectively. The top ten states in APY mobilisation are Uttar Pradesh (1,401,631); Bihar (1,061,660); Tamil Nadu (814,917); Maharashtra (758,695); Karnataka (686,504); Andhra Pradesh (686,504); West Bengal (551,471); Madhya Pradesh (498,111); Rajasthan (497,962) and Gujarat (486,465).

Conclusion

The efforts made by government of India since Independence for financial inclusion to make people more familiar and accessible towards using the banking products in their own and indirectly for the development of India. The recent ends that to PM Narendra Modi government had initiated towards flagship programmes like PMJDY, PMSBY, PMJJBY and APY are very helpful to the weaker and low income group people for securing their lives and dependents. The RBI and its banks have made tremendous changes in delivering banking products within the reach of common people very fast in the last few years. Though there seems a radical change in financial inclusion but need there felt to expanse and cover all tribal as well as make people more familiar towards banking transaction so that they could feel better and safe at the same time can get all government benefits easily. The government must initiate towards solving the techno related problems such as cybercrime, internet traffic etc. the Digital India campaign too helps to do financial inclusive growth in all sectors.

References

1. https://www.pfrda.org.in/
2. https://financialservices.gov.in/insurance-divisions/Major-Achievement
3. www. pmsby.gov.in
4. www. pmjjby.gov.in
5. www. pmapy.gov.in

			*¹ प्रा.डॉ. अनिलकुमार वाघे
१७	पाचगणी पर्यटन स्थळ: अर्थशास्त्रीय अभ्यास		*डॉ. तुकाराम राबाडे
१८	महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासात आकलनाच्या अर्थशास्त्राची (Cognitive Economics) भूमिका		*डॉ. एन. ए. पाटील
१९	भारतीय पर्यटन उद्योगाचा विकास		*डॉ. अशोक जाधव
२०	इस्लामपूर शहरातील नागरिकांचा पर्यटन विषयक दृष्टीकोन		*डॉ. प्रकाश बुरुटे
२१	शाश्वत कृषी विकासासाठी कृषी पर्यटन		*डॉ. संजय धोंडे
२२	कोरोना प्रभावित पर्यटन: आव्हाने व उपाय		*प्रा. नवनाथ इप्पर
२३	सांगली जिल्ह्यातील पर्यटनाचे बदलते अर्थकारण		*श्री. ऋतुराज ठिगळे *प्रा. संजय ठिगळे
२४	पर्यटन सेवा उद्योग रोजगार व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा गुणक		*प्रा. प्रवीण डांगे **डॉ. विजय पाटील
२५	कृषी पर्यटन : काळाची गरज		*प्रा. डॉ. के .पी. वाघमारे

ISBN: 978-81-931719-7-4

पाचगणी पर्यटन स्थळ: अर्थशास्त्रीय अभ्यास

*डॉ. तुकाराम मारुती राबाडे
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पाचगणी, ता. - महाबळेश्वर, जि. - सातारा
इ-मेल - tukaramrabade2121@gmail.com

सारांश: पाचगणी पर्यटन स्थळ: अर्थशास्त्रीय अभ्यास या संशोधन पेपरमध्ये पाचगणी या पर्यटन स्थळाचा विकास व त्याचे एकूण पाचगणी परिसरामध्ये झालेले विस्तारक तसेच प्रतिसारक परिणाम यांचा आढावा घेतला आहे. पाचगणी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील थंड हवेचे ठिकाण आहे. समुद्रसपाटीपासून 1334 मीटर उंच आहे. पाचगणीत पर्यटनाची अनेक सुंदर आकर्षणे आहेत. पाचगणीतील टेबल लँड, पारशी पॉईंट, कमळगड किल्ला, डेव्हिल किचन, राजपुरी लेणी, सिडनी पॉईंट, मॅप्रो गार्डन, धोम धरण इत्यादी प्रमुख पर्यटन स्थळ आहेत. पाचगणीमध्ये ब्रिटीश काळातील जुने बंगले आणि पारशी घरे आहेत. हे बऱ्याच निवासी शैक्षणिक संस्था आणि आरोग्य रिसॉर्ट्ससाठी अनुकूल असलेले गंतव्यस्थान म्हणून देखील ओळखले जाते.

सदर संशोधन पेपर प्राथमिक तसेच दुय्यम तथ्यांवर आधारित आहे. संशोधन पेपर करिता पाचगणी पर्यटन स्थळाचा अर्थशास्त्रीय आढावा घेणे, पर्यटन विकासाचे पाचगणी पर्यटन स्थळावरती होणाऱ्या अनुकूल परिणामांचा आढावा घेणे, पर्यटन विकासामुळे पाचगणीत पर्यटन स्थळावरती होणाऱ्या प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करणे ही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. संशोधन निबंधात पर्यटन विकासामुळे आर्थिक विकासास चालना मिळते, पर्यटन विकासामुळे पर्यटन स्थळावरती प्रतिकूल परिणाम होतात ही मुख्य गृहितके आहेत.

पाचगणी हे महाराष्ट्रातील एक नामांकित असे पर्यटन स्थळ आहे. याठिकाणी पर्यटकांची वर्षभर गर्दी असते. मात्र ऋतूनिहाय यामध्ये चढ-उतार दिसून येतात. संकलित माहितीनुसार सन 2018 मध्ये पर्यटकांची वार्षिक सरासरी संख्या 72576 होती. यामध्ये वाढ होऊन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या [illegible] पर्यंत वाढली या कालखंडातील वृद्धीदर 9.91% एवढा आहे. एकूण पर्यटकांच्या संख्येमध्ये ऋतूनिहाय चढ-उतार दिसून येत असला तरी प्रत्येक कालखंड पर्यटकांच्या संख्येत सन 2018 या वर्षाशी तुलना करता सन 2019 मध्ये वाढ झालेली दिसून येते. पाचगणी नगरपालिकेस विविध करांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत आहे व त्यामध्ये वाढ होताना दिसत आहे. साहजिकच पाचगणीच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासामध्ये पर्यटनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. पर्यटनाच्या विकासामुळे स्थानिक पातळीवर लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला आहे. याबरोबरच नगरपालिकेच्या उत्पन्नातही भरीव स्वरूपाची वाढ झालेली दिसून येते. सेवा क्षेत्राच्या विकासाबरोबर कृषी क्षेत्राच्या विकासालाही मोठ्या प्रमाणात सहाय्य पर्यटनामुळे होताना दिसून येत आहे. थोडक्यात पर्यटन विकासाबरोबरच पाचगणीच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे. मात्र पर्यटनाचे काही दुष्परिणामही होताना दिसतात. पर्यटनामुळे पाचगणी मध्ये पर्यावरणाची समस्या गंभीर बनली आहे. शेती क्षेत्रावरती दुरगामी विपरीत परिणाम होताना दिसतो. भाववाढीची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर रूप धारण करत आहे. वाहतूक व दळणवळण सुविधांमध्ये कमतरता, वाढती गुन्हेगारी यासारख्या समस्या निर्माण होत आहेत याचा पाचगणीच्या आर्थिक तसेच सामाजिक विकासावरती प्रतिकूल परिणाम होताना दिसत आहे. मात्र आज पाचगणीची ओळख खऱ्या अर्थाने निर्माण झाली आहे. ही फक्त पर्यटनामुळे, पर्यटन विकासामुळे स्थानिक विकासाबरोबरच देशाच्या विकासामध्ये पर्यटनाची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याच्या दृष्टीने पर्यटनाचा विकास महत्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना:

देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर पर्यटन व्यवसायामध्ये देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. त्यामुळे अर्थशास्त्रीय अभ्यासकांच्या दृष्टीने पर्यटनाचे अर्थशास्त्र ही एक नवीन अर्थशास्त्राची शाखा उदयास येत आहे. पर्यटन व्यवसायामुळे रोजगारामध्ये वाढ, वाहतूक व दळण-वळण सुविधांमध्ये वाढ, सेवा क्षेत्राचा विस्तार असा अनुकूल परिणाम होताना दिसून येत आहे त्याचे काही विपरीत परिणामही होताना दिसतात अर्थशास्त्रीय विचारवंत प्राध्यापक गुन्नार मिर्दाल यांनी मांडलेल्या आर्थिक विकासाच्या सिद्धांतानुसार यास विस्तारक तसेच प्रतिसारक परिणाम असे म्हणता येईल. कोणताही उद्योग व्यवसाय वाढताना त्याचे गुण-दोष स्वीकारणे आवश्यक असते यातूनच या व्यवसायाची प्रगती व एकूण अर्थव्यवस्थेचा विकास होताना दिसून येतो सदरच्या संशोधन पेपरमध्ये पाचगणी या पर्यटन स्थळाचा विकास व त्याचे एकूण पाचगणी, पाचगणी परिसरामध्ये झालेले विस्तारक तसेच प्रतिसारक परिणाम यांचा आढावा घेतला आहे.

पाचगणीची ऐतिहासिक व पर्यटनात्मक पार्श्वभूमी

पाचगणी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील थंड हवेचे ठिकाण आहे. समुद्रसपाटीपासून 1334 मीटर उंच आहे. महाबळेश्वरपासून हे ठिकाण अवघ्या 18 कि.मी. अंतरावर, साताऱ्यापासून 48 कि.मी., पुण्यापासून 104 कि.मी. आणि मुंबईपासून 254 कि.मी. अंतरावर, पाचगणी हे महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील एक प्रसिद्ध हिल स्टेशन आणि नगरपालिका आहे. हे पुण्याजवळील सर्वात जवळचे एक हिल रिसॉर्ट आहे आणि मुंबई जवळच्या सर्वोत्तम ठिकाणांमध्ये आहे. पाचगणी ही महाराष्ट्रातील लोकप्रिय पर्यटन स्थळांपैकी एक आहे. महाबळेश्वरा इतकेच निसर्गसुंदर असलेले हे ठिकाण येथील निवासी स्कूलसाठी खूप प्रसिद्ध आहे. [illegible] हे ठिकाण विकसित झालेल [illegible] पाचगणी नाव पडले असावे.

हे सन 1860 च्या दशकात [illegible] रिसॉर्ट म्हणून ब्रिटिशांनी शोधले होते. महाबळेश्वर हे ब्रिटिशांच्या पसंतीचा उन्हाळा होता, परंतु पावसाळ्याच्या काळात ते निर्जन होते. [illegible] पाचगणी हे ब्रिटिशांसाठी निवृत्तीचे ठिकाण म्हणून विकसित केले गेले. जॉन चेसन, एक ब्रिटिश अधीक्षक, पाचगणीचे [illegible] रिसॉर्टमध्ये [illegible] जबाबदार होते. असेही म्हटले जाते की, [illegible] पाचगणीमध्ये [illegible] आणि जिथे त्यांनी मुक्काम केला त्या गुहेत प्रसिद्ध [illegible] आहे.

पाचगणीत पर्यटकांसाठी अनेक सुंदर आकर्षणे आहेत. पाचगणीतील टेबल लँड, [illegible] पॉइंट, [illegible], [illegible], [illegible] पॉइंट, [illegible] इत्यादी प्रमुख पर्यटन स्थळ आहेत. पाचगणीमध्ये ब्रिटिश शैलीतील जुने बंगले आणि [illegible] आहेत. हे [illegible] निवासी शैक्षणिक संस्था आणि [illegible] अनुकूल [illegible] म्हणून देखील ओळखले जाते.

शैक्षणिक केंद्र

19 व्या शतकात [illegible] समुदायांमध्ये [illegible] शाळा सुरू झाल्या आणि पाचगणी शैक्षणिक शहर म्हणून [illegible] आले. 1890 च्या दशकात युरोपियन मुले आणि मुलींसाठी विविध शाळांचे सुरू करण्यात आली. 1902 मध्ये पाचगणी [illegible] स्कूल म्हणून ओळखले जाणारे युरोपियन बॉईज हायस्कूल [illegible] मुलांसाठी मुलांना शिक्षण देण्यास [illegible] आणि [illegible] एक खास मुलींची शाळा बनली. 1951 मध्ये, [illegible] म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या [illegible] रोमन कॅथोलिक [illegible] स्कूल, पाचगणी सुरू केली. [illegible] स्कूल [illegible] इंग्रजी [illegible] आधारित होती आणि [illegible] विद्यापीठाशी संबंधित आहेत.

[illegible], इतर समुदायांनी त्यांच्या शाळा सुरू केल्या. या शाळा [illegible] परीक्षेशी संबंधित होत्या. या शाळांपैकी [illegible] शाळा [illegible] स्कूल बनली. [illegible] शाळा [illegible] हायस्कूल बनली, आणि [illegible] स्कूल म्हणून ओळखले जाते. या दोन्ही शाळा इंग्रजी [illegible] आधारित आहेत. [illegible] हायस्कूल सुरू झाले, आता ते [illegible] विद्यालय म्हणून ओळखले जाते. हे [illegible] यांच्या [illegible] आधारित आहे. [illegible] समुदायाने [illegible] विद्यार्थ्यांसाठी [illegible] एक [illegible] शाळा सुरू केली आणि त्याचे नाव बदलून [illegible] हायस्कूल ठेवले. [illegible] हायस्कूलमधील [illegible] शिक्षक बी.एस. [illegible] यांनी [illegible] हायस्कूल सुरू केले.

आंतरराष्ट्रीय [illegible] एम.आर.ए.

श्री. राजमोहन गांधी, महात्माजींचे [illegible] यांनी पाचगणीत नैतिक पुनर्निर्माण प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले आणि पुन्हा एकदा ते आंतरराष्ट्रीय पर्यटन केंद्र बनविले. 1967 मध्ये पाचगणी येथे [illegible] 68 एकर क्षेत्रात "[illegible]" चे [illegible] "आत्मनिरीक्षण व [illegible] केंद्र" उभारले. [illegible] आशिया [illegible] प्रशिक्षणासाठी [illegible] आणि [illegible] आयोजित करण्यासाठी [illegible] होता. विशेषत: [illegible] आणि सार्वजनिक [illegible] भ्रष्टाचार आणि [illegible] मुद्द्यांकडे [illegible] देण्यासाठी [illegible] एम.आर.ए. [illegible], स्थानिक लोकशाही आणि आर्थिक विकासाला [illegible] भारतीय खेड्यांमध्ये [illegible] प्रसार करणे [illegible] ग्रामीण व ग्रामीण प्रशिक्षण केंद्र हे एक [illegible] ग्रामीण प्रशिक्षण केंद्र चालविले आहे.

येथे [illegible] आणि [illegible] आहेत. येथे 50 लाख [illegible] खर्चाने 460 आसनांचे बहुउद्देशीय सभागृह देखील आहे. या [illegible] आशिया [illegible] म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या [illegible] आहे. हे [illegible] आणि इतर [illegible] आहे. [illegible] 7000 पेक्षा जास्त [illegible] आणि 25 प्रकारची [illegible] प्रचार केला आहे.

[illegible] सॅनेटोरियम

पाचगणीच्या [illegible] हवा आणि [illegible] वातावरणामुळे विशेषत: [illegible] आजारा-या [illegible] आरोग्यदायक [illegible] होते. [illegible] पाचगणी हेल्थ रिसॉर्ट म्हणून प्रसिद्ध झाले. मुंबई येथे टी.बी. [illegible] बेल एअर सॅनेटोरियमची स्थापना [illegible] म्हणून [illegible] एक केंद्र म्हणून ओळखले जाते. [illegible], [illegible] हे प्रमुख [illegible].

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पाचगणी पर्यटन स्थळाचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
2. पर्यटन विकासाचे पाचगणी पर्यटन स्थळावर होणाऱ्या अनुकूल परिणामांचा आढावा घेणे.
3. पर्यटन विकासामुळे पाचगणीत पर्यटन स्थळावर होणाऱ्या प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके

1. पर्यटन विकासामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते.
2. पर्यटन विकासामुळे पर्यटन स्थळावरती प्रतिकूल परिणाम होतात.

संशोधन पद्धती

सदरचा संशोधन पेपर प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांवर आधारित आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी [illegible] रेकॉर्ड [illegible] नागरिक व पर्यटकांकडून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. द्वितीय तथ्य संकलन मासिके, [illegible] पुस्तिका, [illegible] वेबसाईट इत्यादी घटकांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित केलेली माहिती [illegible] पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे.

माहितीचे विश्लेषण

सदरच्या संशोधन विषय [illegible] संकलित करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण संशोधनाची उद्दिष्टे व गृहितके विचारात घेऊन करण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक 1
पर्यटकांची संख्या

महिना	पर्यटकांची संख्या 2018	पर्यटकांची संख्या 2019	मध्य 2018	मध्य 2019	वृद्धीदर
जानेवारी	84753	95241			
फेब्रुवारी	81964	80756			
मार्च	70874	76592	85247	89478	5.43
एप्रिल	93658	93548			
मे	94987	103245			
जून	64587	88475			
जुलै	31254	36458			
ऑगस्ट	39856	45872	50152	60232	20.08
सप्टेंबर	64912	70124			
ऑक्टोबर	82968	93457			
नोव्हेंबर	79456	84521	81356	88984	9.38
डिसेंबर	81645	88974			
एकूण	870914	955253	72576	79731	9.91

स्रोत: पाचगणी नगरपालिका अहवाल सन 2018 व सन 2019

 ISBN: 978-81-931719-7-4

तक्ता क्र. १ मध्ये पाचगणी पर्यटन स्थळ सन 2018 व सन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या दर्शविली आहे. पाचगणी हे थंड हवेचे ठिकाण असले तरी [illegible] पर्यटकांची संख्या [illegible] पर्यटकांच्या [illegible] पर्यटकांची [illegible] सन 2018 मध्ये या कालावधीत साधारणी 83247 एवढी पर्यटकांची संख्या होती त्यामध्ये वाढ होऊन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या [illegible] पर्यटक वाढली या कालावधीतील वृद्धीदर 5.43% एवढा आहे. [illegible] 20 ते 22 अंश सेल्सिअस एवढे असते. [illegible] पर्यटक मोठ्या प्रमाणात पाचगणी पर्यटन स्थळास भेट देतात.

[illegible] दुसरे पर्यटनाचा हंगाम म्हणजे [illegible] ऑक्टोबर ते डिसेंबर हा होय. या कालावधीत [illegible] पर्यटकांची संख्या [illegible] पर्यटक मोठ्या प्रमाणात [illegible]. सन 2018 मध्ये या कालावधीत साधारणी 81336 एवढी पर्यटकांची संख्या होती त्यामध्ये वाढ होऊन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या 88984 पर्यटक वाढली या कालावधीतील वृद्धीदर 9.38% एवढा आहे. या कालावधीत पर्यटकांमध्ये [illegible] मोठ्या प्रमाणात आयोजन केले जाते. या कालावधीत [illegible] 12 ते 13 अंश सेल्सिअस एवढे असते [illegible] पर्यटक [illegible] आनंद घेताना दिसतात.

पर्यटनासाठी प्रतिकूल असणारा ऋतू [illegible] म्हणजे जून ते सप्टेंबर हा होय. मान्सून असल्याने पाचगणी मध्ये मोठ्या प्रमाणात पर्जन्यवृष्टी होते. पाचगणी व परिसरातील वातावरण अतिशय प्रतिकूल असते [illegible] पर्यटकांची संख्या या कालावधीत तुलनेने कमी असते. मात्र पुणे, मुंबई [illegible] मोठ्या प्रमाणात भेटी देतात. सन 2018 मध्ये या कालावधीत साधारणी 50152 एवढी पर्यटकांची संख्या होती त्यामध्ये वाढ होऊन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या 60232 पर्यटक वाढली या कालावधीतील वृद्धीदर 20.09% एवढा आहे.

[illegible] पाचगणी या पर्यटन स्थळ [illegible] पर्यटकांची गर्दी असते [illegible] वाढ-उतार दिसून येतात. [illegible] सन 2018 मध्ये पर्यटकांची वार्षिक सरासरी संख्या 72536 होती त्यामध्ये वाढ होऊन 2019 मध्ये पर्यटकांची संख्या 79791 पर्यटक वाढली या कालावधीतील वृद्धीदर 9.91% एवढा आहे. एकूण पर्यटकांच्या संख्येमध्ये [illegible] वाढ-उतार दिसून येत असल्या तरी [illegible] 2018 च्या तुलनेत सन 2019 मध्ये वाढ झालेली दिसून येते.

अनुकूल परिणाम

पर्यटन क्षेत्र म्हणून पाचगणीचा दिवसेंदिवस विकास होताना दिसत आहे. पर्यटन व्यवसायामुळे पाचगणी नगरपालिका [illegible] नागरिक, व्यावसायिक, इत्यादी घटकांवर जे अनुकूल परिणाम झाले आहेत ते पुढील प्रमाणे

1. नगरपालिकेच्या उत्पन्नात वाढ

पाचगणी पर्यटन स्थळाच्या [illegible] नगरपालिका पर्यटकांना विविध प्रकारचे कर लोक [illegible] आकारत असते [illegible] मोठ्या प्रमाणात हॉटेल व्यवसाय विकसित झालेला आहे, हॉटेलवाले आकारला जाणार कर [illegible] विविध करांच्या माध्यमातून नगरपालिकेस मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत असते हे पुढील तक्त्यात दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक 2

नगरपालिका उत्पन्न (कर रुपयांमध्ये)

वर्ष	पर्यटन कर	हॉटेल कर	पर्यावरण कर	प्रदूषण कर	पार्किंग फी
2018	14021784	477171	705762	1949013	163386
2019	16195208	603480	507785	2183728	220000

स्रोत: पाचगणी नगरपालिका कार्यालय सन 2018 व सन 2019

वरील तक्त्यात पर्यटकांच्या माध्यमातून पाचगणी गिरिस्थान नगरपालिकेस विविध करांच्या व फीच्या माध्यमातून मिळणारे उत्पन्न दर्शविले आहे. पर्यटन कर हा प्रामुख्याने प्रति पर्यटक फीस रुपये व शैक्षणिक सहली करिता प्रति पर्यटक दहा रुपये याप्रमाणे आकारला जातो. सन 2018 मध्ये पर्यटन कराच्या माध्यमातून नगरपालिकेस रुपये14021784 एवढे उत्पन्न मिळाले. त्यामध्ये वाढ होऊन सन 2019 मध्ये नगरपालिकेस पर्यटन कराच्या माध्यमातून रुपये 16195208 उत्पन्न मिळाले. हॉटेल कराच्या माध्यमातून सन 2018 मध्ये नगरपालिकेस रुपये 477171 एवढे उत्पन्न मिळाले. त्यामध्ये वाढ होऊन सन 2019 मध्ये नगरपालिकेस हॉटेल कराच्या माध्यमातून रुपये 603480 उत्पन्न मिळाले. पर्यावरण कर हा प्रति पर्यटक प्राप्त [illegible] आकारला जातो या कराच्या माध्यमातून सन 2018 मध्ये नगरपालिकेस रुपये 705762 एवढे उत्पन्न मिळाले. [illegible] सन 2019 मध्ये नगरपालिकेस पर्यावरण कराच्या माध्यमातून रुपये 507785 उत्पन्न मिळाले. प्रदूषण कराची आकारणी [illegible] वाहनांवर [illegible] आकारणी केली जाते. या कराच्या माध्यमातून नगरपालिकेस सन 2018 मध्ये रुपये 1949013 एवढे उत्पन्न मिळाले त्यामध्ये वाढ होऊन सन 2019 मध्ये नगरपालिकेस प्रदूषण कराच्या माध्यमातून रुपये 2183728 उत्पन्न मिळाले. नगरपालिकेने विविध ठिकाणी वाहनतळ निर्माण केले आहेत या वाहनतळाच्या माध्यमातून पार्किंग फी जमा केली जाते सन 2018 मध्ये नगरपालिकेस पार्किंग फीच्याद्वारे रुपये 163386 एवढे उत्पन्न मिळाले तर सन 2019 मध्ये पार्किंग फीच्याद्वारे रुपये 220000 एवढे उत्पन्न मिळाले. वरील तक्त्यावरून असे दिसते की पाचगणी नगरपालिकेस विविध कर व फी च्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत आहे व त्यामध्ये वाढ होताना दिसत आहे.

2. रोजगारात वाढ

पर्यटनामुळे पाचगणी, पाचगणी परिसरामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रोजगारामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. त्यामध्ये प्रामुख्याने हॉटेल व्यवसाय [illegible] छोटे-मोठे व्यवसाय [illegible] पर्यटकांना सेवा-सुविधा पुरवठा करणारे अनेक छोटे मोठे व्यवसाय विकसित झाल्याने मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला आहे. पुढील तक्त्यामध्ये विविध घटकांतर्गत निर्माण झालेला रोजगार दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक 3

कामगार संख्या

[illegible] प्रकार	एकूण कामगार संख्या
हॉटेल कर्मचारी	7935
घोडा चालक	213
गाईड	18
[illegible]	3456

स्रोत: हॉटेल मालक संघटना [illegible], टेबल-लँड [illegible], [illegible]

वरील तक्त्यामध्ये विविध घटकांमधील काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या दर्शविली आहे. पाचगणी व पाचगणी परिसरामध्ये मोठ्या प्रमाणात हॉटेल व्यवसाय विकसित झाला आहे या हॉटेलमध्ये एकूण 7935 कर्मचाऱ्यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. [illegible] संख्या 3456 आहे. [illegible] घोडा चालकांची संख्या 213 एवढी आहे. हा पर्यटकांना [illegible] गाईड म्हणून 18 आहेत. [illegible] पर्यटनामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झालेला दिसून येतो.

3. हॉटेल व्यवसायाचा विकास

पर्यटन विकासाबरोबर हॉटेल व्यवसायाचा विकास होणे क्रमप्राप्त आहे. पाचगणी मध्ये येथील आज तारांकित हॉटेल तसेच इतर अनेक विविध सोयी-सुविधा युक्त हॉटेल विकसित झाली आहेत. या हॉटेल व्यवसायामुळे पर्यटनाबरोबर स्थानिक आर्थिक विकासासाठी मदत होताना दिसत आहे. पुढील तक्त्यात हॉटेलची वर्गवार संख्या दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक 4

हॉटेल व लॉज संख्या

हॉटेल व लॉज चे प्रकार	हॉटेलची एकूण संख्या
तारांकित हॉटेल	09
लक्झरी/उच्च हॉटेल व लॉज	43
सर्वसाधारण हॉटेल व लॉज	228
[illegible]	13

स्रोत: हॉटेल मालक संघटना [illegible]

वरील तक्त्यात हॉटेल व लॉज यांच्या वर्गवार संख्या दर्शविली आहे. पाचगणी मध्ये एकूण 09 तारांकित हॉटेल आहेत. लक्झरी हॉटेल तसेच लॉज 43 आहेत. सर्वसाधारण हॉटेल व लॉज 228 आहेत. पाचगणी मध्ये [illegible] संख्या 13 एवढी आहे. [illegible] पर्यटनाला अनुकूल परिणाम म्हणून आज पाचगणी मध्ये मोठ्या प्रमाणात हॉटेल लॉजिंग व्यवसाय विकसित झाला आहे.

4. लहान व्यावसायिकांमध्ये वाढ

 ISBN: 978-81-931719-7-4

पाचगणी मध्ये पर्यटकांची सातत्याने होत असणारी गर्दी याचा परिणाम म्हणून आज अनेक लहान-मोठे व्यवसाय विकसित झालेले आहेत. पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी विविध फेरीवाले लोक लहान हॉटेल, खेळणी विक्रेते व्यावसायिक [illegible] व्यावसायिक यासारखी रोजगार वाढ झाली आहे. परिणामतः स्थानिक नागरिकांना रोजगार उपलब्ध होऊन आर्थिक विकासाला चालना मिळत आहे.

३. शैक्षणिक विकास

पाचगणी हे ठिकाण ब्रिटिश काळापासून शैक्षणिक केंद्र बनले आहे. आज पाचगणी मध्ये इयत्ता [illegible] ५० शाळा आहेत. यातील अनेक शाळा पूर्वीपासून नामांकित आहेत. या शाळांमध्ये अनेक [illegible] विद्यार्थी शिक्षण घेतले आहे. आजही अनेक उद्योगपती, व्यावसायिक, [illegible] पाचगणी येथील शाळांमध्ये शिक्षण घेत आहेत. त्यामुळे पाचगणीची ओळख म्हणजे आजही शैक्षणिक पर्यटन केंद्र म्हणून [illegible] दिसून येते.

४. कृषी व्यवसायाचा विकास

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे भारतातील प्रचंड मोठी लोकसंख्या आजही शेतीमध्ये कार्यरत असताना दिसते. पाचगणी हे थंड हवेचे ठिकाण स्ट्रॉबेरी, रासबेरी, जाम, [illegible] इत्यादी उत्पादनासाठी हे वातावरण पोषक आहे. येथील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात स्ट्रॉबेरीचे उत्पादन घेतात पर्यटकांमुळे येथील स्ट्रॉबेरीला प्रचंड मागणी असते. शेतकऱ्यांना स्ट्रॉबेरीला 100 रुपयांपासून ते 1000 रुपयांपर्यंत भाव मिळतो. साधारणतः [illegible] शेतकऱ्याला [illegible] लाख रुपये एवढे उत्पन्न मिळते. स्ट्रॉबेरी शेतीमुळे येथील शेतकऱ्यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे त्याचबरोबर त्यांच्या उत्पन्नात भरीव स्वरूपाची वाढ झालेली दिसून येते.

७. वाहतूक व दळणवळण सोयी सुविधा वाढ

पर्यटनाला चालना मिळण्याच्या दृष्टीने शासनाच्या विशेष प्रयत्नातून तसेच नगरपालिकेला मिळणाऱ्या विविध करांच्या माध्यमातून केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या अनुदानाच्या माध्यमातून पाचगणी मध्ये अंतर्गत वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी मोठ्या प्रमाणात विकसित झाल्या आहेत. परिणामतः स्थानिक विकासाला त्यामुळे चालना मिळत आहे.

८. सेवा क्षेत्राचा विकास

पर्यटन व्यवसायाला [illegible] सेवा क्षेत्राकडे [illegible] पर्यटनामुळे मोठ्या प्रमाणात [illegible] व्यवसायाला चालना मिळाली आहे. पाचगणी मध्ये राष्ट्रीयकृत, खाजगी तसेच सहकारी [illegible] एकूण ९ बँका कार्यरत आहेत. [illegible] हॉटेल वाहतूक, हॉटेल [illegible] सेवा [illegible] मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो.

९. आर्थिक विकासाला चालना

पर्यटन विकासाबरोबरच पाचगणी परिसरामध्ये कृषी, उद्योग, व्यवसाय यामध्ये वाढ झालेली आहे परिणामतः रोजगारामध्ये वाढ होऊन लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारलेली आहे. पर्यटनामुळे पाचगणी हे आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू बनले आहे.

प्रतिकूल परिणाम

पर्यटन व्यवसायामुळे पाचगणी नगरपालिका क्षेत्रातील सामाजिक, व्यावसायिक, इत्यादी घटकांवर जे प्रतिकूल परिणाम झाले आहेत पुढील प्रमाणे.

१. पर्यावरणीय समस्या गंभीर

पाचगणी हे महाराष्ट्राच्या पर्यटन स्थळांतील एक महत्त्वपूर्ण ठिकाण आहे. नैसर्गिक दृष्ट्या पाचगणी जैवविविधतेने समृद्ध असे ठिकाण आहे. येथील नैसर्गिक [illegible] प्रदूषणात [illegible] असते. मात्र मोठ्या प्रमाणात पर्यटकांच्या गर्दीमुळे जैवविविधतेचा ऱ्हास होत आहे. वाहनांची वाढलेली संख्या यामुळे वायू प्रदूषण तसेच [illegible] प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. पाचगणी मध्ये पाणी प्रदूषणाची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होताना दिसत आहे.

२. शेती व्यवसायावर विपरीत परिणाम

पर्यटन विकासामुळे स्थानिक जमिनीचे भाव मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहेत परिणामतः स्थानिक लोकांनी जमीन विकल्यामुळे शेती क्षेत्र कमी होत आहे. शिवाय वाढत्या हॉटेल व्यवसायामुळे या क्षेत्रामध्ये अतिक्रमण होऊन नैसर्गिक [illegible] होऊन [illegible] आहेत. पर्यटनामुळे इतर कामे [illegible] रोजगार उपलब्ध होत असल्याने शेती क्षेत्रामध्ये कामगारांची टंचाई भासत आहे. शेती [illegible] पिके [illegible] शेतीमध्ये फक्त स्ट्रॉबेरी उत्पादनाला महत्त्व दिले जात आहे. परिणामतः शेतीचा पोत [illegible] आहे. यामुळे शेती काही वर्षांनी नापीक होईल.

३. नगरपालिका खर्चामध्ये वाढ

पर्यटकांमुळे नगरपालिकेचे उत्पन्नामध्ये वाढ होताना दिसत [illegible] उत्पन्न वाढत असले तरी उत्पन्नातील बहुतेक [illegible] नगरपालिकेला पर्यटकांना स्थानिक सोयीसुविधा उपलब्ध [illegible] मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत आहे. [illegible] पर्यटकांमुळे वाढत्या खर्चाचा भार सहन करावा लागत आहे.

४. कचऱ्याची गंभीर प्रश्न

[illegible] मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. शिवाय पर्यटक [illegible] कचरा [illegible] विचार करत नाहीत त्यामुळे [illegible] मोठ्या प्रमाणात [illegible] आहेत. या [illegible] स्थानिक नागरिकांवर विपरीत परिणाम होत आहे.

५. शैक्षणिक अध:पतन

पाचगणी हे शैक्षणिक केंद्र आहे यापूर्वी मोठ्या प्रमाणात [illegible] शाळा स्थापन झाल्या आहेत. मात्र या शाळांमध्ये [illegible] विद्यार्थी हे स्थानिक नसून ते बाहेरचे आहेत. शिवाय स्थानिक [illegible] उपलब्ध होत असल्याने विद्यार्थी [illegible] दुर्लक्ष करत आहेत त्यामुळे स्थानिक विद्यार्थ्यांची [illegible] मोठ्या प्रमाणात दिसते. त्यामुळे अनेक नागरिक [illegible] मजूर म्हणून काम करताना दिसत आहेत.

६. वाहतूक व दळणवळण सुविधेवर अतिरिक्त ताण

[illegible] पर्यटन,आर्थिक विकासामध्ये होत असणारी वाढ [illegible] पर्यटकांची संख्या वाढत आहे शिवाय मोठ्या [illegible] वाहतूक सेवा विकसित होत आहे. यामुळे वाहतूक [illegible] सुविधेवरती अतिरिक्त ताण येताना दिसत आहे.

७. गुन्हेगारीत वाढ

[illegible] होत असणारी गर्दी त्यामुळे लहान मोठ्या चोऱ्यांचे प्रमाण [illegible] आहे. शिवाय अनेक पर्यटक गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे असल्याने [illegible] गुन्हेगारी वाढत आहे याचा त्रास पर्यटकांबरोबर [illegible] मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

निष्कर्ष

पाचगणी हे [illegible] प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी नावाजलेले [illegible] आहे. परिणामी पर्यटकांची वर्दळ [illegible] पाचगणीच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासामध्ये [illegible] भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. पर्यटकांच्या [illegible] स्थानिक पातळीवर लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार [illegible] झाला आहे. याबरोबरच नगरपालिकेच्या उत्पन्नात भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते. [illegible] विकासामध्ये [illegible] प्रमाणात [illegible] आहे. [illegible] आर्थिक विकासाला [illegible] पर्यटकांनी [illegible] सुविधा उपलब्ध करणे, [illegible] आर्थिक [illegible] सामाजिक विकासाबरोबर प्रतिकूल परिणाम होताना दिसत आहे. [illegible] पर्यटनामुळे, पर्यटन विकासामुळे स्थानिक विकासाला [illegible] विकासामध्ये पर्यटनाचे महत्त्वपूर्ण [illegible] आहे. [illegible] शेती पर्यटन विकास महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची यादी

1. Aurobindo Ganesh and Dr. Madhavi, C. 2007, Jan-June, "Impact of Tourism on Indian Economy - A Snapshot" Journal of Contemporary Research in Management, Volume-1, No.1, 2 PP. 235-240.
2. Lugosi, P. 2007. Consumer participation in commercial hospitality. International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research, Vol. 1, No. 3, pp.227-236
3. Honey, Martha and Gilpin, Raymond, Special Report, 2009, "Tourism in the Developing World - Promoting Peace and Reducing Poverty"
4. Market Research Division, Ministry of tourism, GOI, 2009 "Tourism Statistics 2008
5. https://www.[illegible].org
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_India
7. https://incredibleindia.org
8. https://www.tourism-of-india.com
9. पाचगणी पर्यटन माहिती पुस्तिका प्रकाशक पाचगणी गिरिस्थान नगरपालिका
10. सातारा जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन 2018

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
Shikshanmaharshi Dr Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

(Arts, Commerce & Science)

Tal- Mahabaleshwar, Dist: Satara- 412805

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

(Reaccredited B by NAAC)

Est: June 1990 Phone No. 02168-240677

Website: smtmmcollege.org Email: smt.meenalbenmehtac@yahoo.com

Founder	President	Chairman	Secretary	I/c Principal
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe	Hon. Chandrakant Patil	Prin. Abhaykumar Salunkhe	Prin. Shubhangi Gawade	Dr. K. P. Shinde
B.A, B.T.D, D.Lit	Former Revenue Minister (Mah State)	M. A.	B. Sc., B. Ed.	M.Sc., M. Phil. Ph. D.

Notice

Date: 02.12.2021

All the faculty members are hereby informed that IQAC of our college has organized one day hands on training for '***How To Update the College Website***' on 3rd December 2021 at 11.00am. All the faculty members are requested to bring their laptops for the same.

Venue: Staff Room

Time: 11.00am

I/C Principal

Smt.Meenalben Mehta Colle...

(Arts,Commerce & ...

Tal.Mahabaleshwar,Di...

REPORT

Introduction:

On 03/12/2021, a workshop was conducted on **"How to update the college website"** at 11:00 am in the staff room. The workshop was organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC) of the college and was aimed at educating the faculty members and staff on how to update the college website effectively.

Workshop Content:

The workshop covered various topics related to updating a website, including the importance of keeping the website up-to-date, the basics of website design and layout, the use of content management systems, and the use of various web development tools.

The workshop also focused on specific areas of the college website that needed updating, such as the events calendar, news section, and the faculty and staff directory.

In addition, the workshop covered best practices for website design, including the importance of using responsive design and ensuring that the website is accessible to all users.

Participants:

The workshop was attended by faculty members and staff from various departments of the college. The attendees had different levels of experience with website development and design, ranging from beginners to advanced users.

Conclusion:

Overall, the workshop was a success and helped the participants gain a better understanding of how to update the college website effectively. The attendees appreciated the hands-on approach of the workshop, which allowed them to practice the skills they learned in real-time.

It is hoped that the knowledge and skills gained from this workshop will be utilized by the participants to ensure that the college website remains up-to-date and user-friendly for all visitors.

I/C PRINCIPAL
Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Mahabaleshwar, Dist.Satara

Date: 03/12/2021

WORKSHOP ON "HOW TO UPDATE THE COLLEGE WEBSITE"

Dr. B. N. Kokare felicitating Hon. I/c Principal Prof. Dr. Kiran Shinde on occasion of workshop on **"How to update the college website"**. Chief Guest Mr. Vijay B. Mole on this occasion.

Chief Guest Mr. Vijay B. Mole giving hands on training on occasion of workshop on **"How to update the college website"** to college staff.

I/C PRINCIPAL
Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Mahabaleshwar, Dist.Satara

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
Shikshanmaharshi Dr Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

(Arts, Commerce & Science)
Tal- Mahabaleshwar, Dist: Satara- 412805
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur
(Reaccredited B by NAAC)

Est: June 1990
Website: smtmmcollege.org
Phone No. 02168-240677
Email: smt.meenalbenmehtac@yahoo.com

Founder: Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe, B.A., B.T.D., D.Lit
President: Hon. Chandrakant Patil, Former Revenue Minister (Mah State)
Chairman: Prin. Abhaykumar Salunkhe, M. A.
Secretary: Prin. Shubhangi Gawade, B. Sc., B. Ed.
I/c Principal: Dr. K. P. Shinde, M.Sc., M. Phil. Ph. D.

Date: 30th November, 2021

To,
Mr. Vijay B. Mole
CEO, Dream Computers Kolhapur

Subject: Invitation as resource person...

Respected Sir,

It gives us immense pleasure to inform you that Internal Quality Assurance Cell of our college is organising workshop on website up-gradation for our staff. We are cordially inviting you as **resource person** for workshop '*How To Update the College Website*' on 3rd December, 2021 at 11.00 am

Your response will be highly appreciated in this regard.

With profound regards.

Yours Sincerely

I/C Principal
Smt.Meenalben Mehta College,Panchgani
(Arts,Commerce & Science)
Tal.Mahabaleshwar,Dist.Satara

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
Shikshanmaharshi Dr Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

(Arts, Commerce & Science)

Tal- Mahabaleshwar, Dist: Satara- 412805
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Est: June 1990 (Reaccredited B by NAAC) Phone No. 02168-240677
Website: smtmmcollege.org Email: smt.meenalbenmehtac@yahoo.com

Founder	President	Chairman	Secretary	I/c Principal
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T.D., D.Lit	Hon. Chandrakant Patil Former Revenue Minister (Mah State)	Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.	Prin. Shubhangi Gawade B. Sc., B. Ed.	Dr. K. P. Shinde M.Sc., M. Phil. Ph. D

Date: 03rd December, 2021

To,
Mr. Vijay B. Mole
CEO, Dream Computers Kolhapur

Subject: Letter of thanks...

Respected Sir,

We are happy to say the words of thanks to you for the wonderful hands on training session ***'How To Update the College Website'*** organized by Internal Quality Assurance Cell of our college on 3rd December, 2021.

We hope your same academic cooperation in future.

Thanking you.

Yours Sincerely

I/C Principal
Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani
(Arts, Commerce & Science)
Tal.Mahabaleshwar, Dist.Satara

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture"
Shikshanmaharshi Dr Bapuji Salunkhe
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

Tal- Mahabaleshwar, Dist: Satara- 412805
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Internal Quality Assurance Cell
Attendance

Name of the Activity: One day workshop *'How To Update the College Website'*

Date: 03/12/2021 **Venue:** Staff Room **Time:** 11.00am

1. Dr. S.G. Gurav
2. Shri N.S. Phadatare
3. Dr. T.M. Rabade
4. Prof. K.Y. Deshmukh
5. Dr A.M. Kastare
6. Mrs. N.R. Waghmare
7. Ms. S.J. Shinde
8. Dr. S.H. Gitte
9. Dr. A.A. Kulkarni
10. Devare R.L.
11. Dr. S.S. Jadhav.
12. Mr. S.R. Bagade
13. Mr. R.T. Khandwe
14. S.P. Kudale
15. Dr. Alim A Jatti
16. M.S. Wangikar
17. Dr. S.S. Pathan

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - X Issue - II December - May - 2021-22

Marathi Part - I

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47037**

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 5.756
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"ROYAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - Impact Factor - 5.756 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
Raebareily Road, Lucknow.

Dr. P. A. Koli
Professor and Head (Retdf.),
Dept. of Economics, Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University, Mangalore.

Dr. Sadique Razaque
University Dept. of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head, Dept. of Psychology,
University of Madras.

Dr. Uttam Panchal
Vice Principal, Dept. of Commerce and
Management Science,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Ganesh S. Chandanshive
Asst. Prof. & Head of Dept. in Lokkala Academy,
University of Mumbai, Mumbai.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide and Asst. Prof.
Deogiri College Aurangabad.

Dr. Rushikesh B. Kamble
H.O.D. Marathi S. B. College of Arts and
Commerce, Aurangpura, Aurangabad. (M.S.)

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Manerao Dnyaneshwar Abhimanji
Asst. Prof. Marathwada College of Education,
Dr. Rafique Zakaria Campus, Aurangabad.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	सातारा जिल्ह्यातील बौद्ध लेण्या व प्राचीन भारतातील व्यापारी मार्ग **समीर मानकर**	१-८
२	सातवाहनकालीन तेर व माहूरझरी येथील लज्जागौरी उपासना: मूर्ती व लोकसंस्कृतीशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. डॉ. रामचंद्र गुरुसिंग घुले**	९-१४
३	श्री. नारायणेश्वरी मंदिर - शिलालेख **श्री. संकेत राहुल फडके**	१५-१८
४	भारतीय स्वातंत्र्याचे उदगाते छत्रपती शिवाजी महाराज **डॉ. मधुकर विठोबा जाधव**	१९-२३
५	अहमदनगर जिल्ह्यातील लाल निशाण गट व लालनिशाण पक्ष **प्रा. डॉ. विधाटे गणेश शंकर**	२४-३०
६	छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांची प्रजाहिताची धोरणे व सुधारणा **डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव**	३१-३६
७	शाहू मोडक आणि प्रभात फिल्म कंपनी **डॉ. हमीद उमरअली काझी**	३७-४६
८	साताऱ्याच्या छत्रपतींच्या दरबारातील धार्मिक विधी - एक दृष्टीक्षेप **डॉ. रमेश धनराज जाधव**	४७-५२
९	महाराष्ट्राची स्वातंत्र्योत्तर वाटचाल व समस्या **डॉ. चंद्रकांत बाबुराव कुंभार**	५३-६०
१०	मूर्तीशास्त्र आणि स्थापत्य विषयाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ग्रंथांची संक्षिप्त सूची **प्रा. डॉ. गणेश राऊत**	६१-६५
११	ब्राह्मणेत्तर विचारधारेच्या परिप्रेक्षातून भास्करराव जाधव : एक ऐतिहासिक व्यक्तीमत्व (इ.स. १८६७ ते १९५०) **डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे**	६६-७२
१२	वीर सिंदूर लक्ष्मण यांच्या बंडातील महत्त्वाचा नायक-नरसप्पा डुगरी नाईक **प्रा. गौतम काटकर**	७३-७७
१३	जत संस्थानातील स्त्री जीवन **डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण**	७८-८२

VOLUME - X, ISSUE - II - DECEMBER - MAY - 2021-22
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	महात्मा गांधीजींची लोकशाही विचारसरणी : एक दृष्टीक्षेप **प्रा. डॉ. बाळासाहेब कोटलगी**	८३-८९
१५	नेसरीचा इतिहास **सौ. संगीता किरण लोखंडे**	९०-९३
१६	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने : अल्पसंख्यांकांच्या समस्या **डॉ. सुनिता हनुमंतराव गिते**	९४-९७
१७	मिरज आरोग्य पंढरी **प्रा. डॉ. सौ. मंजिरी कुलकर्णी**	९८-१०१
१८	नामदेव जाधव यांची दुसऱ्या महायुद्धात कामगिरी **किरण गणपत कुंभार**	१०२-१०५
१९	बाबुराव ठाकूर यांची निर्भिड पत्रकारिता **प्रा. डॉ. कोळसेकर मनोहर सुबराव**	१०६-११२
२०	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक आणि धार्मिक विचार आजच्या काळात प्रस्तुत आहेत का?- एक आकलन **डॉ. प्रा. माणिक सोनावणे**	११३-११९
२१	राजर्षि शाहू छत्रपती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संबंध : एक दृष्टीक्षेप **डॉ. चंपाताई श्रीरंग बोथले**	१२०-१२३
२२	वारीतून स्पष्ट होणारे सामाजिक भान **लक्ष्मण गजानन गणगे**	१२४-१२९
२३	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने : एक अवलोकन **डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	१३०-१३६
२४	भारतीय लोकशाही : दशा आणि दिशा **डॉ. शर्मिला अशोक सावळे**	१३७-१४३
२५	आधुनिक काळात गांधीवादाच्या सामाजिक-आर्थिक तत्वांची प्रासंगिकता **डॉ. प्रसाद सुरेश भागवत**	१४४-१४९
२६	छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (थोरले) यांचे शैक्षणिक कार्य **राहुल किसन गंगावणे**	१५०-१५४
२७	अष्टागरातील जुळंगाव चौल - रेवदंडा **डॉ. एस. व्ही. पाथरकर**	१५५-१५८
२८	धुळे खजिना लूट : एक अभ्यास **डॉ. उर्मिला क्षीरसागर**	१५९-१६२

VOLUME - X, ISSUE - II - DECEMBER - MAY - 2021-22
ROYAL - ISSN 2278 - 8158 - IMPACT FACTOR - 5.756 (www.sjifactor.com)

१६. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने : अल्पसंख्यांकांच्या समस्या

डॉ. सुनिता हनुमंतराव गित्ते
इतिहास विभागप्रमुख, श्रीमती. मीनलबेन मेहता कॉलेज, पाचगणी, ता.- महाबळेश्वर, जि. सातारा.

15 ऑगस्ट **1947** रोजी भारत हे लोकशाही राष्ट्र उदयास आले. धर्मनिरपेक्ष, सार्वभौम, लोकशाही देश म्हणून वाटचाल करताना त्याच अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. विकासाकडे वाटचाल करत असताना विकसनशील या अवस्थेतील भारतास देशातील प्रत्येक घटकाचे योगदान आवश्यक आहे. म्हणून देशातील सर्वात मोठा धार्मिक अल्पसंख्यांक असलेल्या मुस्लिमांच्या प्रश्नास उत्तर शोधून त्यांना मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे आवश्यक आहे. त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. म्हणून आज भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांचे मूळ शोधून त्यांचे निराकरण करणे जास्त प्रभावी ठरेल. याच धर्तीवर अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांपैकी मुस्लिम अल्पसंख्यांकांच्या प्रश्नांचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे. त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या लिखित साधनांचा आधार घेतलेला आहे. ही या शोधनिबंधाची मर्यादा आहे.

उत्तर गोलार्धातील **8 4'** आणि **37 6'** अंश उत्तर अक्षांश व **68 7'** आणि **97 25'** पूर्वी देशांतरा दरम्यान क्षेत्रफळ[1] असलेला स्वतंत्र भारताची निर्मिती झाली तीच मुळात फाळणीची जखम घेऊन.

विभाजन काळातील त्या भयावह जातीय दंगलींना आवर घालून शांतता व सुव्यवस्था राखणे ही वस्तुतः त्या काळाच्या ब्रिटिश मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांची जबाबदारी होती. परंतु ती पार पाडण्याचा थोडाही प्रयत्न त्यांनी केला नाही. वस्तुतः दंगली व अत्याचार होऊ देणार नाही असे लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी भारतीय नेत्यांना आश्वासन दिले होते. परंतु प्रत्यक्षात याला काही अर्थच उरला नाही. सीमावर्ती भागात शांतता टिकवण्यासाठी नेमले गेलेले ब्रिटिश अधिकारी त्या हिंसाचाराशी आपला जणू संबंधच नाही अशा अलिप्त वृत्तीने तो रक्तपात उघड्या डोळ्यांनी नुसते बघत राहिले.[2] पुढे भारत पाकिस्तान यांच्यामध्ये एप्रिल **1950** मध्ये घडून आलेल्या करारान्वये अल्पसंख्यांकांना सुरक्षिततेची हमी दिली गेली.[3]

संविधानातील तरतुदीनुसार व कायदेशीर प्रमाणे भारतामध्ये दोन प्रकारचे अल्पसंख्यांक समुदाय आहेत.

1. धार्मिक अल्पसंख्यांक म्हणजे राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग अधिनियम
2. **1992** मधील कलम **2** (क) नुसार केंद्र शासनाने अधिसूचित केलेले खालील सहा समुदाय अल्पसंख्यांक लोकसमूह घोषित केलेले आहेत.**1.** मुस्लिम **2.** ख्रिश्चन **3.**शीख **4.** बौद्ध **5.** पारसी **6.** जैन.

3. भाषिक अल्पसंख्यांक म्हणजे भारतामध्ये राहणाऱ्या व त्यांची वेगळी भाषा व लिपी असणाऱ्या लोक समूहाला भाषिक अल्पसंख्यांक म्हणून गणण्यात येते.[4]

वरीलपैकी मुस्लिम अल्पसंख्याकांचा प्रश्न भारतीय लोकशाही पुढे कशाप्रकारे आव्हान उभे करत आहे आणि त्याचे समाधान कोणत्या मार्गाने होऊ शकेल याचा अभ्यास या शोधनिबंधामध्ये करूयात.

लोकशाही म्हणजे प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे, खुल्या व निष्पक्षपाती निवडणुकाद्वारा लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीद्वारे चालणारे राज्य. लोकशाही हा 'डेमोक्रसी' या इंग्रजी संज्ञेचा मराठी प्रतिशब्द. डिमॉस (**Demos**) म्हणजे सामान्य लोक आणि क्रषी(**Cracy**) म्हणजे सत्ता. संसदीय लोकशाहीमध्ये मंत्रिमंडळ आणि संसद परस्परांवर अवलंबून असतात आणि मंत्रिमंडळ हे संसदेला जबाबदार असते. बहुमतातील पक्षाचा नेता हा पंतप्रधान असतो. भारतात ही पद्धत रूढ आहे.[5]

धर्माच्या आधारावर पाकिस्तान हे राष्ट्र निर्माण झाल्यामुळे स्थानिक व सामान्य मुस्लिम भारताचा नागरिक असूनही वैशिष्ट्यपूर्ण बनला.तरीही प्रत्येक नागरिकांच्या मतास समान मूल्य असल्यामुळे भारतीय नागरिक म्हणून त्यांच्ये मत मौल्यवान होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मुस्लीम समुदायाचा एक नवा समुदाय म्हणून उदय झाला . जो की स्वातंत्र्यपूर्व मुस्लीम समुदाय पेक्षा भिन्न होता. **1947** पूर्वीच्या घातक धोरण व तंत्राची पुनरावृत्ती आज शक्य नाही. मुस्लिमांच्या अनेक समस्या देशाच्या फाळणीच्या परिणामातून निर्माण झाल्या आहेत. लोकशाही प्रक्रियेत अल्पसंख्यांक लोक उत्साही पणे सहभागी होत नाहीत . त्याची परिणीती म्हणजे या समुदायात नैराश्य वाद, भ्रमनिरासता, अलगता व अलिप्तता वाढीस लागली आहे. ज्यांचे समाधान होऊ शकले नाही त्यांनी राजकीय आक्रमकतेचा आश्रय घेतला. अशा परिस्थितीत या समुदायाच्या तक्रारींचे योग्य आकलन झाल्याशिवाय कोणतीच शोधमोहीम हाती घेता येणार नाही.[7]

गेल्या काही वर्षात 'मुसलमान' या शब्दाचे काही नवीन अर्थ तयार झाले आहेत. त्यामध्ये असहिष्णू आणि आतंकवादी किंवा दहशतवादी हे दोन प्रमुख अर्थ आहेत. यातील पहिला अर्थ जवळ-जवळ सुरुवातीपासून प्रचलित आहे. दुसरा अर्थ काश्मीर आणि अशियातील मुस्लीम देशांत घडणाऱ्या घटनांनंतर समोर आला. अशा तऱ्हेने भारतीय मुसलमानांच्या प्रामुख्याने दोन प्रतिमा पुढे आल्या आहेत. बाह्य प्रतिमा... लुंगी, गोल टोपी, दाढी... वगैरे. अंतर प्रतिमा...असहिष्णू, भांडखोर, पाकिस्तान समर्थक... वगैरे.

भारतीय मुसलमानांची वरील ओळख आहेतच, पण त्याबरोबर त्यांची ओळख पुढील अंगानेही होते.

1. शेतकरी
2. विद्यार्थी
3. रिक्षा चालक
4. नवधनाढ्य
5. बुद्धीजीवी

6. चित्रपट कलाकार
7. भिकारी
8. क्लार्क, शिपाई
9. वेश्या
10. मजूर
11. शिक्षक
12. व्यापारी
13. बेरोजगार
14. उठाईगिर
15. उद्योगपती
16. लेखक
17. सरकारी अधिकारी, वगैरे वगैरे.[4]

असे अनेक मुसलमान व्यावसायिक आहेत की, ज्यांचे व्यवसाय विकासाच्या नवीन आराखड्यात संकटात आले आहेत. पूर्वी साड्या विणायचे काम बनारसी विणकर करीत होते; आता सर्वच करतात. पूर्वी दर्जी किंवा टेलरिंग काम करणारे मुसलमान होते, आता कोणीही दुकान उघडू शकतो. पूर्वी बांगड्या घालण्याचे काम मुसलमान बांगडीवाली करायची आता स्त्रिया स्वतःच बांगड्या घालतात. आता व्यवसायाचा संबंध जातीची राहिलेला नाही, तर तो पैशाशी जोडला गेला आहे. ज्याच्याजवळ पैसा आहे तो कोणताही व्यवसाय करु शकतो. असे केल्यामुळे तिरस्काराच्या नजरेने कोणीही बघत नाही.

निष्कर्ष

वरील प्रमाणे भारतातील लोकशाही पुढील आव्हाने आणि पैकी मुस्लिम अल्पसंख्यांकांच्या समस्येचा अभ्यास केला असता पुढील निष्कर्ष निघतात.

1. भारतातील सर्वात मोठा धार्मिक अल्पसंख्यांक समुदाय असलेल्या बहूतांश मुस्लिमांची आर्थिक स्थिती सुधारली नाही. दारिद्र्य - बेरोजगारीचे दुष्टचक्र त्यांच्यात सुरुच आहे. कारण धर्मनिरपेक्षतेच्या व अल्पसंख्यांकांच्या अस्मिता जपण्याच्या नावाखाली मुस्लिम समाज हा परीवर्तना पासून अलिप्त राहिला आहे. त्यांच्या सुप्त शक्ती, श्रमशक्ती आणि क्रयशक्ती यांचा देशाच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न झाला नाही.
2. भारतीय मुस्लिम समाजा हा मुख्यत्वेकरुन मोठ्या प्रमाणात स्वयंरोजगारावर निर्भर आहे.
3. भारतातील सर्वात मोठा धार्मिक अल्पसंख्यांक समुदायाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणल्या, त्यांना शिक्षण दिले तर ते स्वतःच्या मतदानाचा हक्क स्वेच्छेने बजावतील व देशातील लोकशाही दृढ होण्यास मदत होईल.

संदर्भ टीपा

1. भारत 2012, वार्षिक संदर्भ ग्रंथ, गवेषणा संदर्भ और प्रशिक्षण प्रभाग द्वारा संकलित, सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, 2012, पृ.1
2. सुमन वैद्य,शांता कोठेकर,स्वतंत्र भरताचा इतिहास१९४७-१९८६,श्री साईनाथ प्रकाशन,१९९८,पृ .7-8
3. कित्ता, पृ .२२५
4. https://mdd. Maharashtra.gov.in
5. https://mdd. Maharashtratiems.com
6. सय्यद अ. रशीद जिलानी, डॉ. रफिक झकेरिया यांच्या सामाजिक व राजकीय विचारांचे अध्ययन, जुलै 2011, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद. पृ. 176.
7. डॉ. राजेखान शानेदीवान, (अनु. व संपा.) भारतीय मुसलमान : वर्तमान आणि भविष्य, निर्मिती विचारमंच, 2008, पृ.61.

3.2.1
3.2.2

दिवाली २०२१
रु. १५०/-

साहित्य

बोलीभाषा विशेषांक

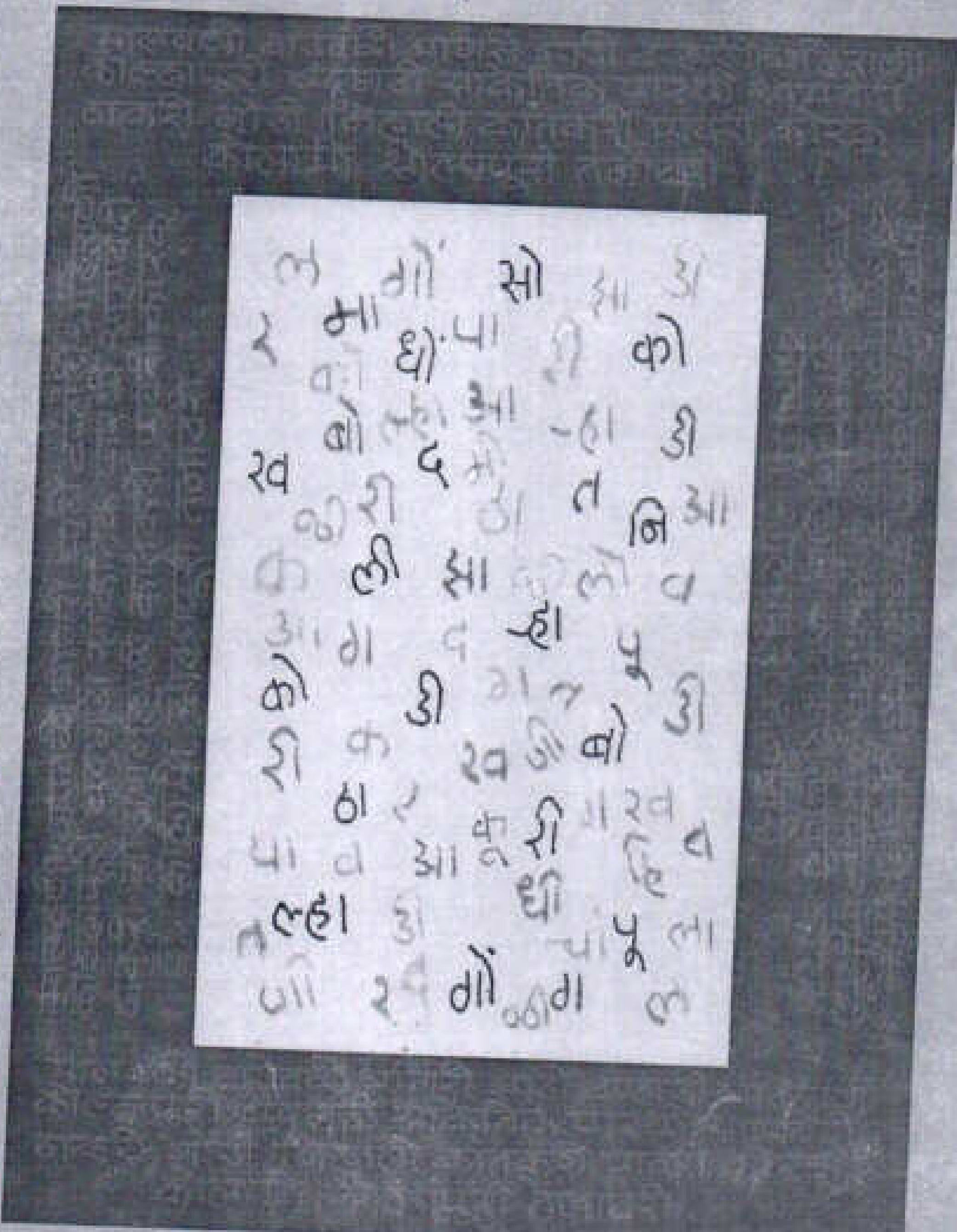

साहित्य

मुंबई मराठी साहित्य संघाचे त्रैमासिक
स्थापना : जानेवारी १९४७

दिवाळी २०२१

संपादक
नारायण लाळे

सहाय्यक संपादक
अशोक बेंडखळे
राजीव जोशी

प्रकाशक
उज्ज्वला मेहेंदळे

मुखपृष्ठ : श्रीधर अंभोरे • आतील मांडणी सजावट : सतीश खानविलकर
मुद्रितशोधन : अनिल दामाडे
अक्षरजुळणी : ग्रंथाली, छपाई : इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स, वडाळा, मुंबई-४०००३१

■ मूल्य रु. १५०/-
वार्षिक वर्गणी (दिवाळी अंकासह) रु. १२०/- द्विवार्षिक वर्गणी रु. २००/-

■ धनादेश 'मुंबई मराठी साहित्य संघ' या नावाने असावा.

व्यवस्थापकीय पत्ता : मुंबई मराठी साहित्य संघ, साहित्य संघ मंदिर, डॉ. भालेराव मार्ग,
गिरगाव, मुंबई ४००००४. दूरध्वनी : २३८७६१५८, २३८५६३०३
ईमेल : sahityasangh@gmail.com & sahityasangh@mtnl.net.in
वेबसाइट : www.mumbaimarathisahityasangh.com

संपादकीय पत्ता : १०४, सीतामाई, अयोध्या नगरी, मानपाडा रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१२०१. दूरध्वनी : ९९८७९२४१९९
narayanlale@gmail.com

या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान मिळाले आहे. या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी संपादक मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

सर्व हक्क प्रकाशकाकडे आहेत.

मुंबई मराठी साहित्य संघाचे मुखपत्र

साहित्य त्रैमासिक

स्थापना जानेवारी १९४७

दिवाळी २०२१ : महाराष्ट्रातील बोलीभाषा विशेषांक

पृष्ठे : १८० • मूल्य : रु. १५०

संपादक : नारायण लाळे, मो. ९९८७९२४१९९ (ईमेल : sahityangha@gmail.com)

अंतरंग

या अंकात महाराष्ट्रातील बोलीभाषांविषयी–

- भाषा अभ्यासक डॉ. गणेशदेवी यांचा महत्वपूर्ण लेख
- २० बोलीभाषांवरील एकूण २५ लेख, यात बोलीभाषेतूनच लिहिलेल्या तीन कथा, १६ कविता. वाचक, अभ्यासकांसाठी कथा, कवितांखाली शब्दार्थ.
- बोलीभाषांमध्ये मालवणी, वाडवळी, आग्री, सामवेदी या सामाजिक बोलींवर अभ्यासपूर्ण लेख–प्रवीण बांदेकर, रश्मी कशेळीकर, डॉ. मधुकर वर्तक, प्रा. स्मिता पाटील, डॉ. अविनाश पाटील, भानुदास पाटील, डॉ. नरेश नाईक यांनी लिहिले आहेत.
- कोल्हापुरी, चंदगडी, अहिराणी, सोलापुरी, वऱ्हाडी, तंजावरी या प्रादेशिक बोलींवर– डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ.गोपाळ गावडे, डॉ. रमेश सूर्यवंशी, डॉ. राजशेखर शिंदे, डॉ. प्रतिमा इंगोले आणि निखिल बेल्लारीकर यांनी लेख लिहिले आहेत.
- झाडी बोलीवर डॉ.हरिश्चंद्र बोरकर यांनी लेख लिहिला आहे.
- कोलामी, ठाकरी, गोंडी, निहाली, कातकरी, कोरकू, पावरी या आदिवासी बोलीभाषांवर डॉ. श्रीकृष्ण काकडे, मोहन रणसिंग, डॉ. हरिचंद नरेटी, रश्मी सातफळे, दत्तात्रय पवार, डॉ. के.व्ही. बऱ्हाटे, संतोष पावरा यांनी लेख लिहिले आहेत.
- सांकेतिक आणि गुप्त बोली या आगळ्यावेगळ्या बोलीभाषेवर डॉ. अनंता कस्तुरे यांचा लेख. बोलीभाषेतील कथा विश्वाची ओळख देतायत मनीष पाटील.
- तंजावरी बोलीभाषेवर प्रथमच, निखिल बेल्लारीकर यांनी लिहिलेला लेख.
- 'न्हांगूळ आदार इला' वर भाषिक अंगाने लिहिलेला डॉ.देवानंद सोनटक्के यांचा लेख.
- मालवणी, आगरी, सामवेदी, वाडवळी, कादोडी, अहिराणी, मराठवाडी, तावडी, झाडी, चंदगडी कोरकू, दखनी, बंजारा, पावरी, या बोलीभाषांमधील १६ कविता.
- 'बोलीभाषा जगवा, बोलीभाषा टिकवा'

हा एकसूत्री ध्यास घेतलेला 'साहित्य' दिवाळी अंक २०२१, तुमच्या संग्रही हवाच!

नॅचरल शेडच्या कागदावर उत्तम छपाई आणि श्रीधर अंभोरे यांचे कलात्मक मुखपृष्ठ

संपर्क : मुंबई मराठी साहित्य संघ, डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगाव, मुंबई–४००००४ दूरध्वनी : २३८५६३०३, २३८७६१५८

मुंबई मराठी साहित्य संघाचे त्रैमासिक

साहित्य : दिवाळी २०२१

'महाराष्ट्रातील बोलीभाषा' विशेषांक

संपादक : नारायण लाळे

अनुक्रम

- भाषाविविधतेची मशागत / ३
  डॉ. गणेश देवी
- मायेमोगाची माय माझी मालवणी / ८
  प्रवीण दशरथ बांदेकर
- मालवणी ललितलेख : आबोलेचो वळेसर / १५
  रश्मी कशेळकर
- वाडवळी बोलीभाषेतील सौंदर्यस्थळे / १९
  डॉ. मधुकर केशव वर्तक
- वाडवळी कथा : हळदीसे / २६
  प्रा. स्मिता पाटील
- आगरी समाजाची लोकसंस्कृती स्वरूप व परंपरा / ३२
  डॉ. अविनाश पाटील
- आगरी कथा : आकासदिवा / ४०
  भानुदास पाटील
- सामवेदी बोली / ४६
  डॉ. नरेश नाईक
- कोल्हापुरी भाषा / ५३
  डॉ. नंदकुमार मोरे
- चंदगडी बोली / ६३
  प्रा. डॉ. गोपाळ ओमाणा गावडे
- अहिराणी बोली / ६७
  डॉ. रमेश सीताराम सूर्यवंशी
- सोलापुरी बोलीची वैशिष्ट्ये / ७४
  डॉ. राजशेखर शिंदे
- वऱ्हाडी बोली : काल आज आणि उद्या / ७७
  डॉ. प्रतिमा इंगोले
- तंजावरची मराठी बोलीभाषा / ८१
  निखिल बेल्लारीकर
- झाडी बोली : अध्यतन, अवलोकने / ८८
  डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर
- 'न्हांगूळ आदार इला' सामाजिक वास्तवाचे पारुषी / ९६
  डॉ. देवानंद सोनटक्के
- कोलामी भाषेचे स्वरूप व विवेचन / १०३
  डॉ. श्रीकृष्ण काकडे
- ठाकरी बोली / १०७
  मोहन रणसिंग
- गोंडी बोलीतील वाक्यरचना आणि पदबंध / ११६
  डॉ. हरिचंद नांगसू नेरेटी
- आदिवासी निहाली भाषेचे स्वरूप / १२२
  रश्मी जगदीशराव सातफळे
- आदिम कातकरी लोकांचे राहणीमान व संस्कृती / १२५
  दत्तात्रय चि. पवार
- कोरकू बोली / १३०
  डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे
- आदिवासी पावरा समाज आणि पावरी बोलीभाषा / १४३
  [illegible] पावरा
- मराठीच्या सांकेतिक आणि गुप्त बोली / १४९
  डॉ. अनंता कस्तुरे
- बोलीभाषेतील कथाविश्व / १५८
  मनीष पाटील

कविता

मालवणी बोली – दादा मडकईकर, कल्पना बांदेकर / १६६
आगरी बोली – एल.बी. पाटील / १६७
सामवेदी बोली – सिसिलिया कार्व्हालो / १६७
संगीता वाझ / १६८
वाडवळी बोली – सुहास राऊत / १६९
कादोडी बोली – बर्नड लोपीस / १७०
अहिराणी बोली – मंदाकिनी पाटील / १७०
मराठवाडी बोली – अमृत तेलंग / १७१
तावडी बोली – अशोक कौतिक कोळी / १७२
झाडी बोली – लोकराम शेंडे / १७३
चंदगडी बोली – हणमंत पाटील / १७३
कोरकू बोली – रामगोपाल भिलावेकर / १७४
दखनी बोली – डी. के. शेख / १७५
बंजारा बोली – वीरा राठोड / १७५
पावरी बोली – विठ्ठल भंडारी / १७६

परिचय / १७८ ते १८१

साहित्य : दिवाळी २०२१

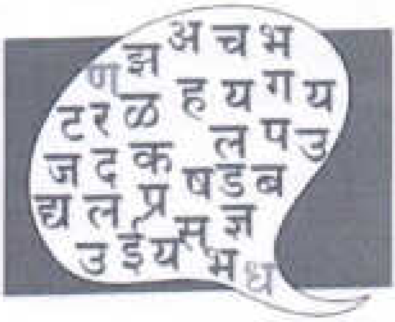

बोलीभाषा विशेषांक

लेख

मराठीच्या सांकेतिक आणि गुप्तबोली

डॉ. अनंता कस्तुरे

गुप्त बोलीस हिंदीमध्ये 'अंदर की बात', बंगालीमध्ये 'संध्या भाषा' तर इतर भाषेत कोड लँग्वेज, मिताक्षरी, कोडवर्ड, मिरर लँग्वेज असे संबोधले जाते. मराठी भाषेतील गुप्तबोलींच्या निर्मितीमागे व्यवसायातील तंत्रे इतरांना कळू नयेत, समूहातील सामर्थ्य व गोपनीयता नष्ट होऊ नये, धर्माचे तत्त्वज्ञान अबाधित रहावे, विरोधकांपासून संरक्षण व्हावे, व्यावसायिक अर्थप्राप्ती इत्यादी विविध प्रमुख हेतू असलेले दिसतात.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. तो समूहाने राहतो. जगातील प्रत्येक मानव हा समूहात राहताना ज्याप्रमाणे मनातील भावभावना, इच्छा-अपेक्षा व्यक्त करतो, त्याप्रमाणे तो आपल्या वैयक्तिक गोष्टी, जात, धर्म, समूह, संप्रदाय व गट यांच्याही अनेक बाबी गुप्त ठेवत असतो. मानवाचा हा व्यक्त होण्याचा व गुप्त ठेवण्याचा स्वभाव वा प्रवृत्ती ही नैसर्गिक आहे. मानवाची ही विचारधारा प्रत्येक मानवात, समूहात, जातिधर्मात व संप्रदायात आढळते. यामागे प्रत्येकाच्या श्रद्धा, व्यवसाय आणि धर्माचे तत्त्वज्ञान दडलेले असते. मानवाच्या खुलेपणाने प्रकट होण्यातून जगात जशा विविध भाषा आणि बोलींची निर्मिती झाली, त्याप्रमाणेच मानवाच्या गुप्तता जपण्यातूनही अनेक सांकेतिक भाषा व गुप्तबोलींची निर्मिती झालेली आहे. प्रस्तुत लेखात मराठीच्या सांकेतिक भाषा व गुप्तबोली, त्यांचा अनुबंध, मराठीच्या गुप्तबोलींचे स्वरूप, समाजातील उपयोजन, गुप्तबोलीचे हेतू, इतिहास, वैशिष्ट्ये, अभ्यासक्षेत्रे यांचा विचार करणार आहोत.

गुप्तशब्दांचे शब्दकोशात गुपित, अप्रकट, गूढ, सुप्त, छुपे, पडद्याआड, चोरटे, खासगी, गोपनीय असे अर्थ दिलेले आहेत. गुप्त बोलीस हिंदीमध्ये 'अंदर की बात', बंगालीमध्ये 'संध्या भाषा' तर इतर भाषेत कोड लँग्वेज, मिताक्षरी, कोडवर्ड, मिरर लँग्वेज असे संबोधले जाते. मराठी भाषेतील गुप्तबोलींच्या निर्मितीमागे व्यवसायातील तंत्रे इतरांना कळू नयेत, समूहातील सामर्थ्य व गोपनीयता नष्ट होऊ नये, धर्माचे तत्त्वज्ञान अबाधित राहावे, विरोधकांपासून संरक्षण व्हावे, व्यावसायायिक अर्थप्राप्ती, तत्त्वज्ञानाचा प्रसार, गुप्तता, प्रबळ श्रद्धा, धर्महित, कायदा-प्रशासनापासून संरक्षण असे विविध प्रमुख हेतू असलेले दिसतात.

जगातील प्रत्येक भाषेला, बोलीला व त्यामधील साहित्याला स्वतःचा असा इतिहास असतो. त्यांची काळानुरूप चालत आलेली परंपरा असते. जगात आज २७८६ बोलीभाषा बोलल्या जातात. त्यापैकी भारतात २८४ भाषा व १६५२ बोली आहेत. या बोलींमध्ये गुप्तबोलींनाही विशेष महत्त्व आहे. जागतिक पातळीवर गाव, प्रांत, समूह, गट, संप्रदाय, धर्म आदींमध्ये गुप्त व सांकेतिक भाषा आहेत. या बोलींचे जागतिक स्तर, भारत देश, विविध संप्रदाय, धर्म, राजकर्ते व काळ यानुसार परंपरा व इतिहास सांगता येतो. तो इतिहास विविध ग्रंथ, पोथी, समूह, शिलालेख आदींमध्ये उपलब्ध आहे. प्रत्येक देशातील गुप्तबोलींचे स्वरूप, त्यातील शब्द, वाक्यरचना, सांकेतिक खाणाखुणा व चिन्हे ही वेगवेगळ्या पद्धतीची आहेत. चीन व जपानमध्ये 'चित्रलिपी' ही गुप्त भाषा उगम पावलेली दिसते. चित्रलिपी ही चीन व जपानमधील भाषेची जननी असून या भाषेतूनच तेथील इतर भाषा व बोली निर्माण झालेल्या आहेत. बायबलमध्ये 'ग्रथश' ही हिब्रु भाषेतील पद्धत गुप्त भाषायुक्त आहे. इजिप्तमध्ये चित्रलिपी ही गुप्त भाषा रूढ होती.

भारतामध्ये सांकेतिक भाषा व गुप्तबोली या फार प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या आहेत. प्रत्येक समूहात स्वतःची अशी स्वतंत्र गुप्तभाषा प्रचलित होती. 'कथासरित्सागर' ग्रंथात विविध सांकेतिक लिप्यांचे उल्लेख आढळतात. प्राचीन काळातील ताम्रपट, शिलालेख, शिल्पकला, हस्तलिखिते, विविध मुद्रावस्थातील आकृत्या, मूर्ती, गूढलिपी, किल्ले, किल्ल्यातील खजिना, गुप्त दरवाजे, ते उघडणारे रहस्यमय तंत्र, त्यांच्या विविध चाव्या व नकाशे, रस्ते, मुद्रा व अनेक रहस्यमय पडदे अशा अनेकांमध्ये गुपित सांकेतिक भाषा आढळते. भारतात महानुभाव, जैन, बौद्ध, रामानुज इ. संप्रदायामध्येही गुप्त बोली व सांकेतिक भाषेची परंपरा आढळते. त्याबाबत अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत.

मराठी प्रांतातही विविध जाती-जमाती, संप्रदाय, व्यवसाय, धर्म, गट-तट इत्यादींनुसार गुप्तबोलीचे स्वरूप विविधांगी आढळते. मराठीच्या गुप्तबोलीत सांकेतिक चिन्हे, अंक, खाणाखुणा व चित्रे असे विविध संकेतही दिसून येतात. गुप्तबोली या समूहाप्रमाणेच राजदरबारी, तसेच प्रत्येक राज्याच्या गुप्तचर संस्थांनी निर्माण केलेल्या दिसतात. इंग्रजांच्या गुप्तचर यंत्रणेत मेजर हडसन, मिर्झा इलाही बख्श या गुप्तहेरांनी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गुप्तहेरांची यंत्रणा स्वतंत्रपणे बहिर्जी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली राबवली होती. इस्राइलची गुप्तचर संस्था मोसाद यासह जगातील अनेक गुप्तचर संस्थांच्या प्रशिक्षणात छ. शिवाजीमहाराज व गुप्तहेर बहिर्जी नाईक यांची गुप्तनिती अभ्यासक्रमात शिकवली जाते. भारतातील ऋग्वेद, अथर्ववेद, तैतिरिय संहिता, महाभारत आदी ग्रंथात गुप्तचर यंत्रणा, गुप्तहेर, हेरसंस्था यांचे संदर्भ आलेले आहेत. कौटिल्य यांनी कौटिल्यम अर्थशास्त्रम् या ग्रंथात गुप्तहेरांचे नऊ प्रकार सांगितले आहेत. अभ्यासकांनी गुप्तचर संस्थांचे ह्युमन इंटेलिजन्स व टेक्निकल इंटेलिजन्स अशा दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. याप्रमाणे गुप्तबोलींच्या इतिहासाला प्राचीन परंपरा असलेली दिसून येते. आजही या गुप्तबोली सर्वत्र प्रचलित आहेत.

प्रत्येक गुप्तबोली ही विशिष्ट अशा सांकेतिक खाणाखुणा व संकेतांनी बनलेली असते. गुप्तबोलीचा सामाजिक व भाषिक व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी विशिष्ट संकेत, चिन्हे व खाणाखुणांची गरज असते. यावरून गुप्तबोली व सांकेतिक बोली यांच्यातील अनुबंध किती घट्ट व एकरूप आहे हे कळते. भारतातील सांकेतिक बोलीला वेगळी अशी परंपरा असलेली दिसते. पूर्वीच्या काळी अंक दर्शविण्यासाठी हातांच्या बोटांचा वापर केला जात असे. लेखनकलेचा शोध लागण्याअगोदर सांकेतिक भाषा दाखविण्यासाठी दृश्य चिन्हांचा वापर होतो. काही सांकेतिक शब्दांसाठी मानवाचे अवयव, छंद, त्यातील चरणाची अक्षरे, देवता, गृह, नक्षत्र आदींचा वापर केलेला दिसतो. गावपातळीवर लहानपणी मुले जी 'च'कारी बोली वापरतात, ती सांकेतिक बोलीच होय. संगमेश्वरी ही व्यापारी लोकांची वाणी म्हणजेच भाषा आहे. आरवली गावातील व्यापारी लोक हे एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी व व्यापार करण्यासाठी संगमेश्वरी ही सांकेतिक भाषा वापरत. प्राचीन काळातील धार्मिक ग्रंथातही सांकेतिक बोलीचा वापर झालेला दिसतो. शतपथ ब्राह्मण, तैतिरीय ब्राह्मण या ग्रंथात चार संख्येसाठी कृत, चौवीस संख्येसाठी गायत्री, अठेचाळीस संख्येसाठी जगती याप्रमाणे सांकेतिक चिन्हाचा वापर केलेला दिसतो. इंग्रज सरकारने आदिवासींना जेव्हा गुन्हेगार म्हणून संबोधले, तेव्हा पारधी, भिल्ल, तडवी, पावरा, गोंड या सर्व जमातींनी स्वसंरक्षणार्थ आणि कायद्यापासून बचाव करण्यासाठी पारुषी ही गुप्त आणि सांकेतिक भाषा निर्माण केली. यामध्ये जा म्हणजे जास्मा, पळ-परमळ, भाकर-भारमाकर, ये-चेरमे, चाल-चारमाल, घोडा-घोरमोडा असे शब्दप्रयोग वापरले आणि सांकेतिक व गुप्तबोलीतून स्वतःचे संरक्षण केले.

मराठी समूहात वेगवेगळ्या दैवतांचे लोकउपासक आहेत. त्या त्या समूहात आणि लोकउपासकांमध्ये सांकेतिक आणि गुप्त भाषा असलेली दिसते. गोंधळी समाजातील लोक हाताच्या खाणाखुणा करून एकमेकांकडे संदेश पोहचवितात आणि त्या माध्यमातून अर्थार्जन करतात. गोंधळ्याची भाषा ही सांकेतिक भाषा आहे. पूर्वीच्या काळी ईजिप्त देशामध्येही चित्रलिपी प्रचलित होती. समाजात एखादी भाषा नष्ट झाली की त्या भाषा व समूहाबरोबर त्या परिसरातील आणि प्रांतातील संस्कृती, साहित्य, भौगोलिक-सामाजिक पर्यावरण आदीविषयक ज्ञानही नष्ट होत असते. हे सर्वकाही टिकविणे आणि त्याचे संवर्धन करणे गरजेचे ठरते. अंदमान बेटावर जेव्हा त्सुनामी धडकली होती. त्यावेळी त्या बेटावरील एकही आदिवासी त्सुनामीचा बळी ठरला नाही किंवा आदिवासींचे फारसे काही नुकसानही झाले नाही. कारण त्या आदिवासींना समुद्रातील बदलत्या लाटा व बदलते पर्यावरण याविषयीचे ज्ञान अवगत होते. ते ज्ञान त्यांनी विशिष्ट सांकेतिक शब्दातून एकमेकांपर्यंत आणि समूहांपर्यंत पोहचविले. त्याबरोबर, जेव्हा त्सुनामी, भूकंप व इतर नैसर्गिक संकटे आली, त्यावेळी आदिवासींनी सांकेतिक

शब्द, खाणाखुणातून ती माहिती इतरांना दिली आणि ते उंच टेकडीवर सुरक्षित ठिकाणी जावून थांबले. यावरून समाजव्यवहारात सांकेतिक आणि गुप्त भाषांचे असणारे महत्व अधोरेखित होते. तसेच समाजाचे व देशाचे रक्षण करण्याची क्षमता या सांकेतिक भाषेत आहे. हेही स्पष्ट होते.

आज सोशल मीडियावर Whatsapp, फेसबुक, ट्युटर आदींमध्ये चॅटिंग लॅंग्वेज, शॉर्टकट भाषा, टीनएज स्लॅंग या भाषांचा वापर सातत्याने केला जात आहे. ही भाषा जो शिकतो, त्याला भाषेतील सांकेतिक, गुप्त, शॉर्टकट संकेत माहीत असतात. त्याशिवाय ही भाषा कळणार नाही. कोणत्या शब्दासाठी कोणते अक्षर व अंक वापरायचे याची माहिती, ज्ञान प्रत्येकाला समजावून घेणे महत्वाचे ठरते. कमी शब्दांत अधिक आशय देण्यासाठी तरुणांकडून चॅटिंग लॅंग्वेजचा वापर केला जात आहे. समाजात सोशल मीडियाबरोबरच व्यवहारातील संभाषणातही ही चॅटिंगची भाषा वापरली जाते. या लॅंग्वेजचा प्रत्येकजण आपल्या सोयीनुसार अर्थ लावताना दिसतो. सध्याच्या युगात अंकमिश्रित भाषेचा वापर होतो आहे. ही सर्व प्रकारची भाषा सांकेतिक आणि गुप्तबोलीचे काळानुरूप बदलते रूप आहे, हे मान्य करावे लागते. बौद्ध धर्मामध्येही सांकेतिक भाषा होती. या धर्मामध्ये अनुयायांना विशिष्ट तऱ्हेने काढलेली वर्तुळे, शरीरांच्या अवयवांचे हावभाव याद्वारे सांकेतिक व गुप्त भाषा शिकवली जात असे. ज्यांना या पंथाची दीक्षा मिळाली आहे, अशानांच या पंथाची सांकेतिक भाषा शिकवली जात असे. बौद्ध धर्माबरोबरच महानुभाव संप्रदाय, संतसाहित्य आदींमध्येही ही सांकेतिक भाषा आढळते. यावरून सांकेतिक भाषेचे विविधांगी असलेले स्वरूप लक्षात येते.

सांकेतिक आणि गुप्तबोली या एकाच नाण्याच्या दोन्ही बाजू आहेत. दोहोंच्यामध्ये अन्योन्य संबंध असलेला दिसतो. सांकेतिक भाषेशिवाय कोणतीच गुप्तबोली निर्माण होऊ शकत नाही. म्हणजेच सांकेतिक भाषा ही गुप्तबोलीची जनक भाषाच आहे. सांकेतिक भाषा व गुप्तबोली यांचे संदर्भ काळानुरूप बदलतात; परंतु या भाषा कमी प्रमाणात नष्ट होतात. पण नष्ट होतानाच नवीन संदर्भ घेऊन नव्याने सांकेतिक भाषा आणि गुप्तबोलीचे महत्त्व अधोरेखित होते. एकंदरीत सांकेतिक भाषा आणि गुप्तबोली यांचा अनुबंध घट्ट असलेला दिसतो. दोन्ही भाषांचाचे अस्तित्व आजही मौखिक आणि लिखित स्वरूपात टिकून आहे. काळ बदलतो आहे तशी सांकेतिक भाषा आणि गुप्तबोलीही बदलताना पाहावयास मिळते. या बदलत्या भाषा व बोलीचा काळानुरूप अभ्यास होणे आवश्यक आहे; तरच दोन्हीतील अनुबंध टिकेल असे वाटते.

मराठीसमूहात जेवढ्या बोली, जाती व संप्रदाय आहेत, त्या प्रत्येकाची स्वतंत्र अशी एक गुप्त व सांकेतिक भाषा आढळते. गुप्तबोली ही व्यवसाय, संकटसमयी, तत्त्वज्ञानाचा प्रसार व धार्मिक विधी करताना वापरली जाते. ती मौखिक असते; पण लिखित असतेच असे नाही. क्वचितच काही अभ्यासक व संस्था त्याची नोंद आपल्या दप्तरी ठेवताना पाहावयास मिळतात. गुप्तबोली फारसी लुप्त होत नाही. कारण ती पारंपरिक आणि आधुनिक या दोहोंतील दुवा स्वीकारत, नवे शब्द-वाक्य-म्हणींचे संदर्भ घेत काळानुरूप बदल स्वीकारताना दिसते. गुप्तबोली ही त्या त्या समूहाने निर्माण केलेली असते. त्यामुळे त्या बोलीत त्या समूहातील भाषा, जात, धर्म, संप्रदायातील शब्द-वाक्यरचना समाविष्ट केलेली असते. ही बोली त्या समूहाच्या व्यावहारिक बोलीपेक्षाही वेगळी असल्यामुळे ती अवघड व क्लिष्ट आढळते.

त्यामुळे ती बोली इतरांना काय बोलली जाते आहे? संवादात काय चालले आहे? हे सहजासहजी समजत नाही. त्या भाषेचा उलगडा त्या समूहातील व्यक्तीशिवाय भाषा तज्ज्ञानांही होत नाही. त्या गुप्तबोलीतील शब्द, म्हणी, वाक्यप्रचार, वाक्यरचना याचे अर्थ कोणत्याच शब्दकोश आणि संदर्भग्रंथात सापडत नाहीत. गुप्तबोली ही त्या समूहाने स्वतःच्यासाठी तयार केलेली भाषा असते. त्यामुळे त्या बोलीत तिरकस शब्द, छोटी वाक्यरचना, यमकरहित जोडशब्द व अर्थहीन शब्द अनेक स्वरूपात आढळतात. या सर्वांचे ज्ञान आणि आकलन हे फक्त त्याच समूहाला होताना दिसते.

गुप्त भाषा ही समूहानुसार, समूहातील गट व उपजातीनुसार बदलते. ही भाषा त्या समूहातील स्त्री-पुरुष व लहान मुले या सर्वांनाच येते असे नाही. ज्याप्रमाणे आपणाला शाळेत मातृभाषेबरोबर हिंदी, इंग्रजी, संगणक, संस्कृत आदी भाषा शिकविल्या जातात, त्याचे ज्ञान प्रत्येकजण आत्मसात करीत असतो, त्याप्रमाणे त्या समूहातील इच्छुकांना त्या गुप्तभाषेतील शब्द, कोडे, वाक्ये, संदर्भ शिकावे लागतात. तसे व्यावहारिक संभाषण करून ती बोली आत्मसात करावी लागते आणि मग ते समूहाच्या व्यवहारात सहभागी होताना दिसतात. प्रत्येक समूह हा व्यवहारासाठी बोली तयार करतो आणि तिचा वापर सातत्याने करतो. त्यामुळे ती समूहात बोली म्हणूनच रूढ राहत असते. त्या बोलीचे अस्तित्व कमी-जास्त प्रमाणात असू शकते. पण ती बोली असते हे

मात्र निश्चित.

महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि भटक्या जाती-जमाती यांच्यामध्ये गुप्तबोली जास्त प्रमाणात आढळून येतात. किंबहुना या समूहाची द्विभाषिक लोकसंस्कृती असलेली दिसते. द्विभाषिक लोकसंस्कृती म्हणजे त्यांची मातृभाषा ही एक की जी परंपरेने चालत आलेली असते आणि गुप्तभाषा दुसरी की जी समूहासाठी तयार केलेली असते. तडवी या समाजाची तडवी ही मातृभाषा आहे. तर जंगली ही गुप्तभाषा आहे. तसेच भिल्ल समाजाची भिलोरी ही मातृभाषा आहे तर पारसी ही गुप्तभाषा आहे. अशा अनेक जाती व जमातींमध्ये मातृभाषा आणि गुप्तभाषा या वेगवेगळ्या असलेल्या दिसतात. मातृभाषा आणि इतर भाषा बोलीप्रमाणे गुप्तभाषा ही व्यक्तीला सहजपणे शिकता येत नाही. कारण गुप्तभाषा शिकायची असेल तर त्या समूहांनी त्या व्यक्तीला त्या समूहामध्ये स्वीकारावयास हवे. त्या समूहाने त्या व्यक्तीला भाषा-बोली शिकवायचे ठरवले तरच त्या गुप्तबोलीतील अक्षर, अंक, सांकेतिक चिन्हे, खाणाखुणा या सांगितल्या जातील आणि शिकविल्या जातील.

शिकण्याची प्रक्रिया सुरू झाली की मग त्या बोलीतील बारकावे, तिचे स्वरूप, गुप्तता व संदर्भ हळूहळू कळू लागतील. भाषाबोली शिकण्यासाठी तुम्हाला त्या समूहाने स्वीकारणे आणि भाषा-बोली शिकविणे महत्त्वाचे ठरते. ही बोली शिकण्यासाठी त्या समूहात मिसळणे व एकरूप होणे गरजेचे असते. त्या समूहाची संस्कृती, चालीरिती, परंपरा, नियम, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, शिस्त आदींचे पालन करावे लागते. त्या समूहातील महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या सोयी आणि वेळेनुसार त्या समूहात प्रत्यक्ष सहभागी व्हावे लागते. त्या बोलीतील बारकावे, शब्द-वाक्यांचे निरीक्षण करून प्रसंगी संभाषणात सहभाग घेऊन ती बोली आत्मसात करावी लागते. इतर भाषेप्रमाणे गुप्तबोलीला लिपी नसते. त्यामुळे तिथे अंकलिपी, बाराखडी किंवा त्या संदर्भातले पुस्तकही उपलब्धही नसते. तसेच ती गुगल, संगणक आदी ठिकाणीही नेमकेपणाने उपलब्ध होत नाही. या सर्वांचा विचार करून प्रत्येकाला गुप्तभाषा ही स्व-अनुभव, निरीक्षण आणि सरावातून शिकावी लागते. यामुळे स्वत: सहभागी झाल्याशिवाय ही बोली शिकता येत नाही हे निश्चित आहे. ही भाषा-बोली शिकताना खूप कष्ट घ्यावे लागतात. मनात शिकण्याची ऊर्मी ठेवावी लागते. इथे आपल्या आवडी-निवडीला, छंदाला, समज-गैरसमजाला काही अर्थ नसतो. तो समूह जसा म्हणेल त्याप्रमाणे आपणास बदलावे लागते. त्यांच्याशी हितगुज साधतच शिकण्याचे पुढचे पाऊल टाकावे लागते. त्यांच्यातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा व त्यांचे विशिष्ट मतप्रवाह यावर जास्तीचे भाष्य करून चालत नाही. त्यांना सुधारवण्याचा आणि त्यांच्यात लगेच बदल करण्याचा प्रयत्नही करता येत नाही. काही गोष्टी त्यांच्या दृष्टीने चुकीच्या वाटल्या की ते बोली शिकविणार नाहीत. त्यांच्या मनात आपल्याबद्दलचा संशय कायम राहत असतो. त्या मानसिक अवस्थेतच आपणाला शिकत राहावे लागते. दररोज मिळणाऱ्या शब्दांचा, वाक्याचा स्वत:चा असा शब्दकोश लिखित स्वरूपात तयार करावा लागतो. सराव करणे व समूहात मिसळणे हाच एकमेव मार्ग बोली शिकण्याचा असलेला दिसतो. कोणत्याही समूहाची बोली एकदा शिकली म्हणजे ती बोली कायमची शिकली किंवा बोलता आली असे होत नाही. कोणतीच गुप्त बोली ही कायमची नसते. तो समूह संरक्षणार्थ त्या बोलीत काळानुरूप बदल करीत असतो. त्यामुळे शिकलेली भाषा ही त्या काळापुरतीच मर्यादित असते. काळ बदलला की समूह त्या भाषेतील बराचसा भाग नष्ट करतो आणि नवीन काळ, संदर्भानुसार नवीन भाषा तयार करतो. त्यामुळे प्रत्येक गाव, बोली शिकलेल्या व्यक्तीला पुन्हा त्या समूहात सहभागी होऊन बदलते संदर्भ, बदलती भाषा व शब्द शिकावे लागतात आणि त्यासाठी पुन्हा समूहात सहभागी व्हावे लागते.

गुप्त भाषा या आजच्या काळात आधुनिक झाल्या आहेत. या भाषांनी नवीन तंत्रज्ञान आणि संदर्भ स्वीकारले आहेत. त्यामुळे ही भाषा व्यवसाय आणि प्रसार यानिमित्ताने सोशल मीडियावर शब्द, कोडे, खाणाखुणा, चिन्हे या स्वरूपात वापरली जात आहे. गुप्तबोली ही स्थानिक राहिलेली नाही. तिचे अस्तित्व हे विश्वपातळीवर दिसून येते. गुप्तबोलीचे विविध प्रकार हे समूह, गट, जाती-उपजाती यानुसार वेगवेगळे आहेत. असे असले तरी गुप्तबोली ही प्रांत व भागात बोलली जाते. पण ती कधीच एकसारखी असत नाही. विभिन्नता आणि प्रयोगशीलता हे तिची वैशिष्ट्ये आहे. भारतातील गुप्तबोलीविषयी डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी नेमकेपणाने प्राचीन परंपरा सांगितली आहे, ते म्हणतात की, भारतात धर्म, संप्रदाय, व्यवसाय अशा निरनिराळ्या आधारावर जे गट किंवा समूह निर्माण झालेले आहेत, त्यांच्यामध्ये आपल्या धर्मविचारासंबंधी, तत्त्वज्ञानाविषयी किंवा व्यावसायिक विशेषांविषयी गुप्तता राखण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. अशा प्रकारे गुप्तता राखण्याची परंपरा फार प्राचीन आहे हे मांडे यांचे मत रास्त वाटते.

गुप्तबोली हा समूहाचा आविष्कार असतो. समूहामध्ये जे ठरलेले आहे, नियोजले आहे, त्याप्रमाणे ती बोली व्यक्त होत असते. गुप्तबोली ही सोन्याच्या खजिन्याप्रमाणे म्हणजेच 'म्हातारीची पिशवी' याप्रमाणे त्या त्या समूहात जपून ठेवली जाते. गुप्तबोलीबद्दल प्रत्येकाच्या मनात आकस आहे. त्या समूहात काहीतरी वेगळे चाललेले असते. असा समज-गैरसमज आहे. जोपर्यंत गुप्तभाषा या अनेक तयार झाल्या. पण त्या इतर समूहाच्या संपर्कात व्यवहारात आलेल्या दिसून येत नाहीत. त्या दुसऱ्या समूहाला शिकविल्या जात नाहीत. त्यामुळेच गुप्तभाषांचे आदिमपण आणि मूळपण आजही टिकून आहे. गुप्तबोली ही समूह, जात-गटानुसार जशी आढळून येते. बोलली जाते. त्याचप्रमाणे ती भाषा राजदरबारी, तसेच गुप्तचर संस्थाच्यामध्येही बोलली जाते.

आज जगातील प्रत्येक देशाने गुप्तचर संस्था स्थापन केलेल्या आहेत. त्या संस्थाच्या माध्यमातून जगाच्या कानाकोपऱ्यातील माहिती मिळवली जाते. भारताची-रॉ, इस्राईल-जाता मोसाद, सोव्हिएत रशिया- के. जी. पी, पाकिस्तान- आयएसआय अशा काही गुप्तचर संस्थांची नावे सांगता येतील. आज २१व्या शतकात गुन्हेगारी व आतंकवादी हेदेखील गुप्तभाषेचा वापर करीत असलेले दिसतात. त्यांची कोड लँग्वेज ही फक्त त्यांच्यापुरतीच मर्यादित असते. त्यामुळे त्याचा उलगडा सहजासहजी दुसऱ्यांना होताना दिसत नाही. याप्रमाणे मराठी समूहातील जगभरातील, तसेच भारतातील गुप्तभाषेचे स्वरूप विविधांगी आहे. प्रत्येक समूहानुसार प्रत्येक बोलीला वेगवेगळे पदर असलेले दिसतात. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत ही बोली चालत आलेली आहे. काळानुरूप तिच्यामध्ये बदल झालेले दिसून येतात. या बदलाचा विचार आणि संशोधन वेळोवेळी होणे आवश्यक वाटते.

महाराष्ट्रासह जगभरात गुप्तबोली बोलणारे मराठीसमूह आहेत. हे समूह जात, धर्म, संप्रदाय, व्यवसाय, लिंग, वय आदीनुसार निर्माण झालेले आहेत. भटक्या जाती, अनुसूचित जमाती, व्यावसायिक, सांप्रदायिक, गुप्तहेर, साहित्यिक, प्रशासकीय, शेतकरी व कामगार, ग्रामदैवतांचे भगत, लोकज्योतिषी अशा समूहाच्या विविध प्रकारानुसार गुप्तबोलीचे स्वरूप वेगवेगळे आढळते. महाराष्ट्रात अंबुजी, चौरासी, वाघेरी, छप्परबंद, पारसी, डागुरी, बागवानी, करपल्लवी, साखित, च बोली, मिताक्षरी, कोडवर्ड, चित्रलिपी, अंकभाषा, मुखस्थविद्या, वाद्याची भाषा, आडबोली, सकळा, अंकपल्लवी, गुप्तलिलाव, देह गुप्त बोली, कोड लँग्वेज, जंगली, जडभाषा, संगमेश्वरी, वडारी, चिडक, नंदभाषा, बोटमोडी, टकारी अशा ३० प्रकारच्या गुप्त व सांकेतिक भाषा आढळतात. या प्रत्येक जाती जमातींच्या गुप्तबोलींचे समाजव्यवहारातील संपर्कप्रक्रिया व संप्रेषणव्यवहार विविधांगी आढळतो.

गुप्तबोली बोलणाऱ्या मराठी समूहामध्ये विमुक्त-भटक्या जाती-जमातींची संख्या अधिक आहे. या समूहांनी आपले परंपरागत व्यवसाय जपत संरक्षण व गुप्ततेसाठी आपल्या गुप्तबोली निर्माण केल्या. आज कमी प्रमाणात या बोली त्या त्या समूहात रूढ असलेल्या दिसून येतात. कोल्हाटी, वैदू, गोपाळ, कैकाडी, रायरंद, डक्कलवार, शिकलगार, रामोशी, डवरी आदी समूहाच्या गुप्तभाषेस पारसी असे म्हणतात. या सर्व समूहाची गुप्तभाषा 'पारसी' असली तरी प्रत्येक समूहानुसार प्रत्येक जातीची शब्द, वाक्यरचना काही अपवाद वगळता वेगवेगळी असलेली दिसून येते. विमुक्त व भटक्या जाती समूहातील काही जातींची स्वतंत्र अशी गुप्तबोली आहे. नंदीवाले-नंदीवाले बोली, राजपूत भामटा-डागूर, टकारी भामटा टकारी, छप्परबंद-छप्परबंद गुप्तबोली, कटबू-चिडक, कंजारभाट-चौरासी या समूहांनी स्वतंत्र गुप्तबोली निर्माण केलेल्या आहेत. मांग समूहाची अंबुशी किंवा अबुजी गुप्तबोली ही वेगळी असलेली दिसते. मराठी समूहात अनेक भटक्या व विमुक्त जाती-जमाती आहेत की त्यांच्यामध्ये गुप्तबोली बोलल्या जातात. त्या आजही टिकून आहेत. परंतु येथे प्रातिनिधिक स्वरूपात काही जातींच्या गुप्तबोलींचा विचार केलेला आहे. सर्वच जातीतील गुप्तबोलींचा शोध घेणे आवश्यक व महत्त्वाचे ठरेल.

टकारी भामटा हा समूह महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आढळून येतो. त्यांची 'टकारी' ही सांकेतिक व गुप्तभाषा आहे. या गुप्तभाषेत तेलगू आणि कन्नड भाषेतील शब्द आढळतात. पुणे, सातारा, सोलापूर, नाशिक व कोल्हापूर जिल्ह्यातील ठरावीक ग्रामीण भागात ही बोली बोलली जाते. या गुप्तबोलीत कट्टेड (पोलीस), वैचलू (रुपये), फडु इल्लु (तुरुंग), गोवड (फौजदार), बचकू (दागिना), मूचड (चोर) असे शब्द आढळतात. छप्परबंद या समूहाची लोकसंख्या खूपच कमी आहे. इंग्रजकाळात हा समूह नाणी तयार करून व्यवहारात आणत. त्याकाळी इंग्रजांनी समूहाला गुन्हेगार ठरविले. ते स्वतःची अशी 'छप्परबंद'ही गुप्तबोली बोलतात. हा समूह जळगाव, होटगी, सोलापूर व मुंढवा येथे आढळतो. छप्परबंद गुप्त बोलीत कैकाडी, कंजारभाट समूहाच्या बोलीतील, तसेच कन्नड भाषेतील बोण्णा (सोने),

153/186

कड़ (दारू), कुता खपराळ (शिपाई), चिबडा (कामगार), नावडी (पोलीस चौकी), दोक (घर), मंडळ (टोळी), टिपी (भाकर) याप्रमाणे शब्द येतात.

या गुप्तबोलीत तोब गया (पोलिसाच्या हातावर तुरी दिली), खांमुर लो (खोटी नाणी करायला सुरुवात करणे) अशी वाक्यरचना आढळते. छप्परबंद समूह अल्पप्रमाणात असला तरी तो संघटित आहे. नवीन व्यवसाय, नोकरी व शासकीय सुविधाच्या शोधात असलेला दिसतो.

कटबू हा समूह महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यात आढळतो. विजापूर, कारवार व सोलापूर परिसरात या समाजाचे वास्तव आहे. त्यांनी समूहांतर्गत व्यवहारासाठी 'चिडक' ही सांकेतिक बोलीभाषा निर्माण केली. या भाषेत कोकणी बोलीतील अनेक शब्द आहेत. काही शब्द डवरी समूहाच्या गुप्तबोलीतीलही दिसून येतात. उदाहरणार्थ, मन्याळ (पाणी), पनवा (पुरुष), ढोकळा (रुपया), झोरगोळ (मटण), पनवी (स्त्री) इत्यादी. कटबूसमूहाची लोकसंख्या ठरावीक असल्यामुळे ही बोलीही कमी प्रमाणातच वापरली जाते.

कंजारभाट हा समूह महाराष्ट्रात गावोगावी जाऊन पाले ठोकून भटकंती करणारा समूह आहे. हा समूह दादागिरीने भिक्षा मागत असल्यामुळे लोकांच्या मनात या समूहाबाबत भीतीचे वातावरण असते. पूर्वी या समूहातील स्त्रिया गैरकृत्य करीत असत. आज कोल्हापूर, इचलकरंजी, पुणे, संगमनेर, नंदुरबार, जळगाव आदी ठिकाणी रहिवासी झालेले दिसतात. हा समाज हिंदूधर्मीय आहोत असे सांगतात. त्यांची 'चौरासी' ही सांकेतिक व गुप्तभाषा आहे. या गुप्तबोलीत नांद (गाव), खावर (घरफोडी), नोकीदार (चौकीदार), होडा (तुरुंग), न्हो (शंभर), रेढी (गाढव), बलवा (रुपया), लोड (बैल), चिमडी (तलवार), थर (तीन), खतीस (तीस)असे शब्द दिसून येतात.

भटक्या जातीत मांग - अंबुजी, वडार - बट्टेरी, शिकलगार - जडभाषा, राजपूत भामटा - डागूर अशा गुप्त बोली वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

जगभरातील मराठी समूहाचा विचार करता भटक्या जाती-जमातीबरोबरच आदिवासी जमाती ठिकठिकाणी आढळतात. महाराष्ट्राचा विचार करता तडवी, भिल्ल, अहिर, महादेव कोळी, वारली, ठाकर, कोरकू अशा अनेक जमाती जंगल व डोंगराच्या परिसरात राहतात. आदिवासी जमातीची संस्कृती, रूढी, परंपरा, भाषा व जीवनशैली ही वेगवेगळी असलेली दिसते. या जमाती जातनिष्ठ अशा गुप्तबोली बोलतात. या जमातींनी कायद्यापासून संरक्षण मिळवण्यासाठी, समूहांतर्गत व्यवहारासाठी गुप्तबोली निर्माण केल्या. त्या आजही टिकून आहेत. मराठी भाषेत आदिवासीच्या प्रमुख भाषेप्रमाणेच गुप्तबोली-भाषाही महत्त्वपूर्ण आहेत. पारधी ही सातत्याने भटकंती करणारी आदिवासी जमात आहे. पूर्वीच्या काळी या समूहातील लोक शिकार व मासेमारी करून आपला उदरनिर्वाह करीत. पारध म्हणजे शिकार करणे यावरूनच जमातीस पारधी नाव पडले. भारतात महाराष्ट्र, राजस्थान व गुजरात आदी राज्यात ही जमात आढळते. फासेपारधी, हरणपारधी, मीर कोरचार व बाघरी अशा पोटजाती आहेत. त्यांची 'पारसी' ही गुप्तबोली आहे. काही उपजाती वाघेरी गुप्तबोली बोलतात. ही बोली पारधी, मारवाडी, गुजराथी व राजस्थानी मिश्रित आहे. त्यांच्या भाषेत डोड्या (पोलीस पाटील), साटो (ऊस), वशाळी (चोरी), खपाई (शिपाई), बटलो (पाखरू) असे शब्द, याचबरोबर खपाई आवास मूल (शिपाई येतो आहे पळ) अशी वाक्यरचनाही आढळते. पारधी हा समूह प्रदेशानुसार वेगवेगळ्या उपजातींमध्ये दिसतो. त्यांची गुप्तभाषा ही वेगवेगळी आहे. आज हा समूह शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी होत असला तरी नोकरी व शासनाच्या विविध सुविधांच्या विवंचनेत आहे. त्यांच्या गुप्तबोली आजही त्या त्या समूहात प्रचलित आहेत.

पूर्वीच्या काळी गुन्हेगार म्हणून समजला जाणारा भिल्ल हा एक आदिवासी समूह आहे. त्यांनी इंग्रजांविरोधात केलेले उठाव इतिहासात नोंद आहेत. भिल्लांनी स्वतःच्या संरक्षणासाठी व कायद्यापासून बचाव व्हावा या उद्देशाने स्वतःची पारसी ही गुप्तभाषा निर्माण केली. त्यांची व्यवहाराची भाषा 'भिलोरी' ही स्वतंत्र आहेच. पण गुप्ततेसाठी त्यांनी भिलोरी मिश्र अशी पारसी गुप्तभाषा तयार केली. या गुप्तभाषेत भिलोरीतील ह, ब, र, म, हे वर्ण योजून व स्वरांचे शब्दातील स्थान बदलून आणि कधी कधी नवे स्वर योजून गुप्तबोली बोलली जाते. या गुप्तबोलीतील शब्द जास्मा (जा), येरमे (ये), घोरमोड (घोडा), भारमाकर (भाकर), दूरमूध (दूध) याप्रमाणे दिसून येतात. भिल्लांच्या पारसीत परमिनी पी (पाणी पी), दारमारू पेरवानी का? (दारू प्यायाची का?), धरमरी लिद्या (धरून नेले) या प्रकारची वाक्यरचना आढळते. भिल्ल हा आदिवासी समूह असून त्यांची व्यवहाराची बोली भिल्लोरी आहे. तर समूहांतर्गत पारसी ही गुप्तभाषा बोलली जाते. आज भिल्लसमूह शैक्षणिक सामाजिक दृष्टीने प्रगती करताना पाहावयास मिळतो. त्यांची पारसी ही गुप्तबोली आजही

समूहात प्रचलित आहे. तडवी हा आदिवासी जमातीचा समूह आहे. तो सातपुडा पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी वास्तव्य करतो. तडवी हे स्वतःला भिल्ल समाजाचे वंशज मानतात. तडवी ही त्यांची मातृभाषा आहे. तर 'जंगली' ही गुप्तभाषा आहे. हा समूह जंगली गुप्त भाषेस 'निसर्गभाषा' असेही म्हणतो. या समूहाने जंगली गुप्तभाषेची निर्मिती ही निसर्गातील अनेक वस्तू, पशू, प्राणी, पक्षी, झाडे, पाने व इतर रोजच्या जीवनातील वस्तू, आवाज, नाद इत्यादींचा उपयोग करून केलेली आहे. हा समूह आपली संस्कृती, रूढी-परंपरा यांचे संरक्षण करण्यासाठी, तसेच परंपरेचे जतन करण्यासाठी जंगली गुप्तबोलीचा वापर करतो. याप्रमाणे भिल्ल हा समूह जंगली ही गुप्तभाषा बोलतो. आजही हा समूह ही भाषा जपताना दिसतो. अशा प्रकारे मराठी समूहामध्ये आदिवासी जमातीमध्ये गुप्तबोलींची परंपरा आढळते. महाराष्ट्रात भिल्ल, वारली, कोरकू, कातकरी, महादेव कोळी अशा अनेक आदिवासी जमातींचे समूह आहेत. प्रत्येकाची व्यवहाराची भाषा स्वतंत्र आहे. काही समूहात गुप्तभाषाही प्रचलित आहेत.

सराफी बाजारातील नंद भाषेस १३ व्या शतकापासूनची परंपरा आहे. धनगर समाजाची शेळीमेंढी खरेदी-विक्री करतानाची पारसी गुप्तबोली आजही प्रचलित आहे. कापड व्यावसायिक बागवानी गुप्तबोलीचा वापर करतात. जनावरी बाजारातील व्यापारी व दलालांची पारसी व गमज्यातील बोटेमोडी गुप्तबोली सर्वत्र दिसते. खाटिक, हॉटेल, मटका, जुगार-पत्ते या व्यावसायिकांची गुप्तबोली गाव, प्रदेश व समूहानुसार वेगवेगळी आढळते.

जगातील अनेक राज्यात, प्रांतातील विविध संप्रदायामध्ये गुप्त व सांकेतिक भाषा आहेत. बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लीम, महानुभाव, रामानुज व जैन अशा प्रत्येक संप्रदायांमध्ये गुप्त व सांकेतिक भाषा या प्राचीन कालखंडापासून चालत आलेल्या आहेत. आजही या विविध संप्रदायांमध्ये काळानुरूप बदललेल्या गुप्तभाषा आढळतात. आपल्या संप्रदायांचे तत्त्वज्ञान व अंतर्गत बाबी इतरांना कळू नये, गरजेवेळी संप्रदायातील अनुयायी यांनी संप्रदायाने तयार केलेल्या विशिष्ट गुप्त व सांकेतिक भाषेत बोलावे यासाठी प्रत्येक सांप्रदायिकांनी स्वतःच्या समूहासाठी गुप्तभाषेची निर्मिती केली. काळानुरूप त्या भाषेत व संकेतामध्ये प्रत्येक संप्रदायांनी बदल केलेले दिसतात. बौद्ध धर्मसंप्रदायामध्ये एक विशिष्ट अशी सांकेतिक भाषा वापरली जाते. ही गुप्त व सांकेतिक भाषा समजून घेतल्याशिवाय अनुयायींना बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान व त्यातील आचारसंहिता कळत नसत. भारताचा विचार करता ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात बौद्ध धर्मात आपली गुप्तता ठेवण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न केलेले दिसून येतात. या काळात गौतम बुद्धांचे निरोप हे विशिष्ट सांकेतिक भाषेत बदलत असत.

उदाहणार्थ, एखाद्या संदेशामधील सगळ्या स्वर व्यंजनामध्ये अदलाबदल केली जायची किंवा प्रत्येक शब्दामधील अक्षर उलट क्रमाने लिहिली जायची. लिहिलेला मजकूर समजू नये म्हणून तो वेगळ्याच कोनात म्हणजे तिरका व आडवा लिहिला जायचा.

कुमारिलभट्ट यांना बौद्ध धर्मामध्ये जाऊन त्यांचे संकेत व तत्त्वज्ञान शिकावे लागले.

याबाबत मा. शं मोरे यांनी मत व्यक्त केले आहे की, 'ज्यांना पंथाची दिक्षा दिलेली आहे, त्यांनाच ही गुप्तबोली शिकवली जात.' बौद्ध धर्मामध्ये विशिष्ट तऱ्हेने काढलेली वर्तुळे म्हणजे मुद्रा अशा स्वरूपाचे गुप्त अर्थ बोलीत असत. ठिकठिकाणची जी बौद्ध लेणी आहेत, त्यामध्ये ब्राह्मी लिपीत शिलालेख उपलब्ध आहेत. त्यातही गुप्तता दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारल्यापासून अनेक मराठीजन या धर्मात सहभागी झाले आहेत. यापूर्वी अनेक जण सहभागी होते; पण प्रमाण कमी होते. जगभरातील मराठीसमूह या धर्माचे अनुयायी असून ते बौद्ध धर्मातील गुप्तभाषेचा वापर करताना दिसतात. बौद्ध धर्मातील चर्चगीतांचे कवी व महामानव हे बौद्धाचे तांत्रिक व यौगिक संप्रदायातील सिद्धाचार्य होते. त्यांच्या गीतांची भाषाही सांकेतिक होती. तिला 'संध्या भाषा' असे म्हणत. तसेच काहीजण 'अंदर की बात' असेही म्हणतात. याप्रकारे बौद्ध धर्मात गुप्ततेची परंपरा चालत आलेली आहे.

बौद्ध धर्माप्रमाणे हिंदू धर्मामध्येही गुप्त व सांकेतिक भाषा आढळते. हिंदू धर्मामध्ये मराठीसमूहही सहभागी आहे. भारतात वैदिकांची एक संकेतभाषा असल्याचे महारूद्रोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री कस्तुरे यांनी सांगितले आहे. महाभारत, रामायण, भगवद्गीता आदी धार्मिक ग्रंथांमध्ये सांकेतिक भाषेचे उल्लेख आलेले आहेत. हिंदू धर्मात विविध जाती-जमाती यांचा समावेश होतो. या सर्व जातीची स्वतंत्र अशी गुप्तभाषा आहे. ती सर्वत्र बोलली जाते.

महाराष्ट्रासह देशात जैन धर्माचे कार्य प्राचीन काळापासून आजपर्यंत सुरू आहे.

संप्रदायाचे अनुयायी अंतर्गत समूहामध्ये स्वतःची अशी गुप्तभाषा बोलतात. जैन संप्रदायात विविधांगी स्वरूपाचे साहित्यलेखनही झालेले आहे. त्यामध्येही गुप्त-सांकेतिक

बोलीचा वापर होत असे. उदाहरणार्थ, परमाणूला मुद्गल म्हणायचे असा संकेत होता. घातीकर्म, अघातीकर्म, स्कंद, संस्कार, कंद, जीव, अजीव, संवर, निर्जर असे कितीतरी गुप्त संदेश जैन वाङ्मयात आढळतात.

जैन धर्मातील विविध प्रथांमध्येही गोपनीयता ठेवली जाते. मृतप्रसंगी शोकप्रदर्शन करताना जैन समाजात गाणी म्हणण्याची प्रथा आहे. ही गाणी काही महिलांनाच येतात आणि ती गाणी गुप्त ठेवतात. जैन धर्मात गुप्तबोली व सांकेतिक भाषा ही रूढ असल्याचे दिसून येते.

महानुभाव संप्रदायात व्यावहारिक बोलीबरोबरच गुप्त व सांकेतिक भाषेचा वापर केला जात होता. महानुभावाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी यांनी संप्रदायाचे जे तत्त्वज्ञान आणि विचारधन सांगितले होते, तेच अनुयायांपर्यंत पोहचावे यासाठी या संप्रदायात विशिष्ट अशा लिप्या आणि सांकेतिक भाषा निर्माण केलेल्या होत्या. संप्रदायात गोपनीयता राहावी यासाठी नागरिक, सुंदर लिपी, पारपांडत्य लिपी, अंक लिपी, शून्य लिपी, सुभद्रा लिपी, श्री लिपी, व्रजलिपी, मनोहरा लिपी, कविश्वरी लिपी, सकळा अशा तीस लिप्या तयार केलेल्या होत्या. या सर्व लिप्यांना गुप्ततेचे कवच होते. या संप्रदायात अक्षराऐवजी अंक वापरले जायचे. यातून अंकपल्लवी लिपीची निर्मिती झालेली दिसते. उदाहणार्थ, अ-२, ६-३, ४-४, क-६, ख-७, ६-२०, ५-२३, स-३१, १-३४, ज्ञ-३५

याप्रमाणे महानुभाव संप्रदाय हा मराठी भाषेच्या लेखन रचनेसाठी जसा महत्त्वाचा ठरतो, तसाच तो गुप्त व सांकेतिक भाषा आणि लिप्या निर्माण करण्यातही. या संप्रदायाचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

महाराष्ट्र-गोवा राज्यातील अनेक मराठी समूहांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. ख्रिश्चनधर्मातही गुप्तता पाळली जात. सांकेतिक भाषेचा वापर होत असे. त्यांचा धर्मग्रंथ 'बायबल'मध्ये 'च' भाषेचा वापर झालेला आहे. हिब्रू भाषेतही गुप्तभाषेशी संबंधित अशी 'अथश' नावाची पद्धत रूढ होती. यामध्ये मूळ संदेशातले पहिले आणि शेवटचे अक्षर यांची अदलाबदल केली जायची. असेच उरलेल्या अक्षरांच्या बाबतीत करून त्यातून 'च'च्या भाषेतला संदेश तयार केला जायचा. उदारणार्थ, आपणास 'खतरनाक' असा मूळ संदेश द्यावयाचा असेल तर 'अथश'मध्ये तो 'कनारतख' असा होईल.

ख्रिस्तपूर्व ६०५मध्ये डॅनिएल यांनी भाषेविषयी मांडलेले मत विचारात घेतले तर 'बायबल' या ग्रंथास आधारभूत मानून 'च'च्या म्हणजे गुप्तभाषेतला तो पहिला तज्ज्ञ मानला जातो. साहित्य क्षेत्रातही 'च' भाषा आढळते. डॅन ब्राऊन यांनी 'द दा विंची कोड' या कादंबरीत येशू ख्रिस्ताच्या काळापासून ज्या रहस्यांचे जतन त्यांच्या घराण्याने केले होते, ते रहस्य यापुढेही अबाधित राहावे, दुसऱ्या कोणास ते कळू नये यासाठी 'ब्रदरहूड' स्थापन केली. त्यामार्फत सैनिक गट तयार करून गुप्त कागदपत्रे जमा करीत अशी माहिती आलेली आहे. ख्रिश्चन धर्मात 'प्रायरी ऑफ सायन' व 'ओपन देई' या गुप्तसंघटना धर्मातील गुप्तरहस्याचे पिढ्यानपिढ्या जतन करण्याचे कार्य करीत आहेत. इस्लाम धर्मातही गुप्त व सांकेतिक भाषेचा वापर प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. इस्लामचा प्रसार करताना अनेक प्रकारच्या गुपितांसाठी गुप्तभाषेचा वापर केला जायचा.

यासाठी मूळ अक्षरांच्या ऐवजी दुसरी अक्षरे वापरली जात. या गुप्तभाषेत अक्षर वापरण्याऐवजी , !, / अशी चिन्हे वापरली जात असत. अरबांनी खूप मेहनत करून 'मोनोअल्फाबेरिक सबस्टिट्यूट सायफर' या प्रकाराचे तंत्रज्ञान विकसित करून मूळ संदेश गूढ भाषेत ठेवण्यात आले. यासाठी 'क्रिप्टॉनॉलिसिस' तंत्र नव्याने शोधले. हे इस्लाम धर्मात गुप्तभाषेसाठी महत्त्वाचे मानले जाते.

अशा प्रकारे मराठीसमूह हे हिंदू, ख्रिश्चन, बौद्ध, इस्लाम व जैन धर्मामध्ये सहभागी झालेला दिसतो. या समूहांनी प्रत्येक धर्माच्या तत्त्वज्ञान व आचारसंहितेप्रमाणे गुप्त बोलीभाषेचे पालन केले. गुप्तभाषेत व्यवहार करीत. विविध संप्रदायाचे व धर्माचे तत्त्वज्ञान टिकविण्यासाठी मराठीसमूहांनी केलेले प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहेत.

महाराष्ट्राबाहेरील इतर राज्यातील, तसेच परदेशातील मराठी जन हे विविध गुप्तबोलींचा वापर करतात. मराठी भाषेतील साहित्यिकांनी कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन, डायरी व ग्रंथांमध्ये गुप्त व सांकेतिक भाषेचे वर्णन केलेले आहे. लहान मुले, स्त्रिया, गुन्हेगार, नक्षलवादी, आतंकवादी हे गुप्तबोलीचा वापर करतात. ग्रामदैवतांचे भगत हे विशिष्ट अशी पारसी गुप्तबोलीचा वापर करतात. बिरोबाचे भगत 'हुईक', मेंढकी समूह 'ताडदेव भाडळी' भवानीमातेचे गोंधळी 'गोंधळ', लक्ष्मीआईचे भगत 'नवस' अशा विधीवेळी आपापल्या गुप्त व सांकेतिक भाषेत बोलत असतात. राघूवाले, कुडमोडी, पिंगळे, सहदेव, सटवाईवाले, डवरी, कापडी व मनेरी या सर्व जोशी-समूहातील लोकज्योतिषी हे परंपरागत व्यवसायाच्यावेळी गुप्तबोली वापरतात. गणिती, वाद्यांची गुप्त व सांकेतिक

भाषा सर्वत्र आढळते. सर्व गुप्त बोलीत काळानुरूप बदल झालेले आहेत. आज माहिती तंत्रज्ञान, सोशल मीडिया, संगणक, इंटरनेट यांचा वापर गुप्त बोलीसाठी होताना दिसतो.

प्रत्येक बोलीभाषेला एक व्याकरणव्यवस्था आणि स्वतंत्र भाषिक व्यवस्था असते. गुप्तबोलीची वर्णमाला पुढीलप्रमाणे आढळते. स्वर: अ, आ, इ, ई, उ ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अॅ, ऑ, असे एकूण १२ स्वर,

स्वरादी : अं एक स्वरादी. व्यंजने क, ख, ग,

च, छ, ज, झ. , ट, ठ, ड, ढ, ण,

त. थ, द, ध, न , प, फ, ब, भ, म,

अशी एकूण वर्गीय व्यंजने २३.

य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ अशी इतर व्यंजने ९ आहेत. याप्रमाणे मराठी गुप्तबोलीत १२ स्वर, ०१ स्वरादी आणि ३२ व्यंजने अशी वर्णमाला आढळते.

मराठीच्या गुप्तबोलींचे डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. गणेश देवी, डॉ. अजीज तडवी, डॉ. यु. म. पठाण अशा मोजक्याच अभ्यासकांनी संधोधन व लेखन केलेले आहे. मराठीच्या विविध समूहातील तीसहून अधिक गुप्तबोली या मौखिक स्वरूपात आहेत. तिचे संकलन, विश्लेषण आणि प्रकाशन करण्यासाठी शासन, संशोधनसंस्था आदींनी आर्थिक पाठबळ देणे आवश्यक आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, भटक्या जाती यांच्या गुप्त व सांकेतिक भाषा आजही समाजात प्रचलित आहेत. शासनाने गुप्तभाषेच्या अभ्यासाला चालना द्यावी व सर्वतोपरीने मदत करावी.

माहिती-तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून आतंकवादी, नक्षलवादी, गुन्हेगारी आदीजण हे गुन्हेगारीसाठी 'कोड लँग्वेज', गुप्त सांकेतिक बोलीचा वापर करीत आहेत. त्यांच्या गुप्तबोलींचे सर्वेक्षण करून तशी समाजात जनजागृती करण्यासाठी शासन, सामाजिक-संशोधनसंस्था आदींनी सहभाग घेणे आवश्यक आहे. गुप्तबोलीच्या सर्वेक्षणासाठी विद्यापीठस्तरावर संशोधनप्रकल्प, एम. फिल, पीएच.डी.साठी विषय देऊन स्वतंत्रपणे एका एका बोलीचा सखोल अभ्यास करण्यात यावा.

संशोधक, अभ्यासक व लेखकांना मराठीसमूहाच्या गुप्त बोली, लोकसंस्कृती जतन करणेसाठी प्रोत्साहित करावे. सर्व ग्रंथालयामध्ये गुप्तबोलीविषयी पुस्तके, ग्रंथ उपलब्ध करून देणे आणि वाचकांची अभिरुची वृद्धिंगत करणे महत्त्वाचे वाटते.

युनो/युनेस्को या जागतिक स्तरावरील भाषाभ्यासाच्या संघटनांनी मातृभाषा, बोली यांच्या संशोधनाला महत्त्व व प्रोत्साहन दिले आहे. त्यामुळे सर्वत्र बोलींचे संशोधन सुरू आहे. प्रस्तुत संशोधन हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे आहे. गुप्त बोलीच्या अभ्यासामुळे मराठीसमूहातील आंतरसंबंध, संस्कृती, मानवजातीचा इतिहास, गुप्तबोलींचे ज्ञानभांडार, बोलीतील साम्यभेद, रूढी-परंपरा आदी सर्वांसाठी खुल्या होत आहेत. गुप्तबोलीतील प्रभाव, भाषामिश्रण, बोलीची नवनिर्मिती, साहित्यनिर्मिती आदी गुप्तबोलीतील संशोधनाचे नवीन विषय उपलब्ध आहेत. हे विषय नवोदित संशोधकांसाठी दिशा देतील. गुप्तबोलीचा स्वतंत्र शब्दकोश तयार करता येईल. मराठीच्या गुप्तबोली या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित करून त्यातील शोधनिबंधाचे पुस्तक प्रकाशित करता येईल. भटक्या जाती आणि आदिवासी जमाती यांच्या गुप्तबोलींचे संशोधन करून व्याकरणरचना स्पष्ट करणे गरजेचे वाटते.

– डॉ. अनंता कस्तुरे

भाषाभान

समाजाच्या पोटात शिरायचं असेल, तर सर्वात मोठा आधार भाषेचा घ्यावा लागतो. अन्य कुठलीही आमिषे तात्पुरती आणि तकलादू ठरतात. भाषेशिवाय आपण कुठलाही व्यवहार करू शकत नाही, संवाद करू शकत नाही, हे सत्य जाणून प्रथम भाषा आत्मसात करणे, हे फादर स्टीफन्स यांनी ओळखले होते. आजही आपण भाषेचे महत्त्व एकमेकास पटवून देत असतो. बोलीभाषांना जवळ करायचे म्हणजे माणसं जवळ जाण्याचा मार्ग सुकर होतो. आपला विचार, आपले सांगणे, समोरच्याचे ऐकणे, त्याला समजावून सांगणे, त्याला आपलेसे करणे आणि आपण त्याचे होणे, या सर्व व्यवहारात भाषेशिवाय आणि बोलीभाषेशिवाय दुसरा मार्गच नाही, हे फादर स्टीफन्स यांनी लक्षात घेतले होते. त्यामुळे गोव्यात पडलेले त्यांचे पहिले पाऊल (इ. स.१५७९) धर्मप्रसाराचे न ठरता गोव्यातील स्थानिक भाषा कोकणी, मराठी, आणि कारवारी आत्मसात करण्यासाठी उचललेले दिसते.

संदर्भ : 'शालोम' – साहित्य अकादेमी प्रकाशन, दिल्ली.

(धाट्या, परधान, माडिया), भिल्ल, पारधी, बंजारा या जमातींची लोकगीतं, लोककथा, विविध आदिवासी बोलींचे शब्दसंग्रह, म्हणी, वाक्प्रचार, नृत्य, नाटक, संस्कृतीचे संकलन. मध्य भारतातील धनगरी गीते/ओव्या, वासुदेवांची गीते, हरबोला (तुंबडीवाले) यांची आख्याने, मराठी (नाथजोगी) गीते, जागरण गोंधळी गीते, पोतराजांच्या धुपारत्या, बहुरूपी लोकांची लोकआख्याने, मसानजोगी संस्कृती या विषयीचा डाटा संकलन. आदिवासींची डाक्युमेंटरी, लोकगीतांच्या चित्रफिती, ध्वनिफितींची निर्मिती. डॉ. गणेश देवी यांच्यासोबत आदिवासी कोरकू, निहाल, राठ्या, धाट्या या भाषांचे संशोधन, डॉ. देवींच्या PLSI प्रोजेक्टमध्ये समावेश.
(भ्रमणध्वनी : ९८५०२५००७९)

१८. मोहन रणसिंग
मुंबई विद्यापीठाची एम.ए. पदवी प्राप्त. ठाकर जमातीचे संशोधक. आजपर्यंत नऊ पुस्तके प्रकाशित. (भ्रमणध्वनी : ९८२०८१६६२०)

१९. डॉ. हरिचंद नांगसू नेरटी
साहाय्यक प्राध्यापक (मराठी) सीताबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला येथे कार्यरत.
(भ्रमणध्वनी : ७०५७५३४२८७)

२०. रश्मी सातपळे
एम.ए. मराठी वाङ्मय यात सुवर्णपदक. निहाली भाषेवर पीएच.डी.चा अभ्यास. (भ्रमणध्वनी : ९७६६७५०२५६)

२१. दत्तात्रेय भिमा पवार
अत्यंत गरीब आदिम कातकरी कुटुंबात जन्म. एसटीमध्ये कंडक्टर (वाहक) म्हणून नोकरी. कातकरी बोलीभाषा टिकावी म्हणून इतर तालुक्यातील लोक एकत्र करण्याचा प्रयत्न. (भ्रमणध्वनी : ७०५७७२२९९६)

२२. डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे
अचलपूर येथे महाविद्यालयात प्राध्यापक तथा मराठी विभागप्रमुख. स्व. छगनलाल मूलजीभाई कढी कलामहाविद्यालय, अचलपूर-आदिवासी भाषा संस्कृतीचे अभ्यासक, लेखक, समीक्षक, संशोधक. 'कोरकू बोली : वर्णनात्मक आणि समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यास', 'बहिणाबाई चौधरी : व्यक्तित्व आणि कवित्व' हे ग्रंथ प्रकाशित. 'दक्षिणपूर्वआशियाई भाषापरिवाराच्या मुंडा गटातील भाषांचा तौलनिक अभ्यास'. बृहत् संशोधन प्रकल्प सादर. (भ्रमणध्वनी : ९४२०१२४७१४)

२३. संतोष पावरा
ढोल काव्यसंग्रह (२०१७), साहित्य अकादमी दिल्ली, क्षेत्रीय कार्यालय, मुंबईच्या वतीने प्रकाशित होणाऱ्या बोलीभाषासंग्रहात दहा पावरी मातृभाषेतील कविता समाविष्ट. 'आदिम कथा' या ग्रंथात तीन कथा पावरी मातृभाषेत प्रकाशित. अनेक पुरस्काराने सन्मानित.
(भ्रमणध्वनी : ७०३०५२२६५७)

२४. डॉ. अनंता कस्तुरे
मराठी विभागप्रमुख, श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज पाचगणी. 'मराठी समूहातील गुप्तबोलींचा अभ्यास' या विषयावर पीएच.डी. २५ शोधनिबंध प्रकाशित. विविध नियतकालिकांतून शोधनिबंध, कथा, कविता प्रसिद्ध आणि पुस्तकं प्रकाशित. कविता व शोधनिबंधांस अनेक पुरस्कार. (भ्रमणध्वनी : ९९२२८६६५३६)

२५. मनीष लक्ष्मण पाटील
कॉम्प्युटर इंजिनीयर. प्रमाणमराठी व खान्देशी (लेवा गणबोली) बोलीतून कथालेखन. लेख, परीक्षण व ललित लेखन. महाराष्ट्र व मराठी भाषिक प्रदेशातील बोलीभाषांतील कथांचे संपादन करून विविध बोलीभाषेतील कथा एका संग्रहातून मराठी वाचकांना सादर करण्याचा मराठीतील पहिला प्रकल्प पूर्णत्वाकडे. (भ्रमणध्वनी : ९९२००४२४४१)

वर्ष तिसरे

ई-दिवाळी अंक २०२१

ज्ञानभाषा मराठी

महाराष्ट्राच्या बोली : एक समृद्ध वारसा

कोकणी
झाडीबोली
मालवणी
लेवा गणबोली
वाडवळी
पोवारी
कुणबी
अहिराणी
वऱ्हाडी
वजारी

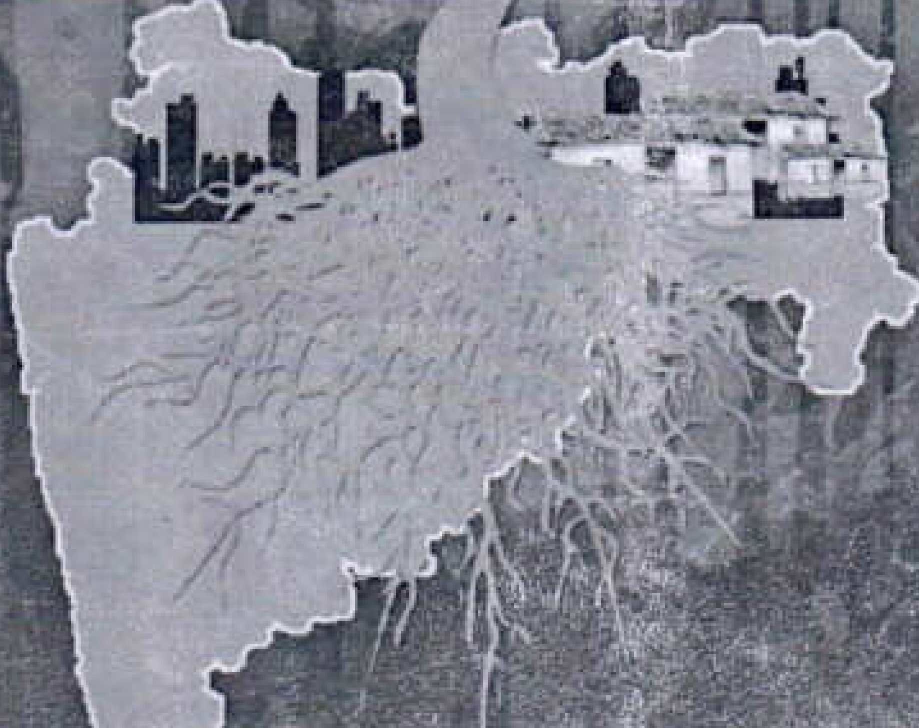

ज्ञानभाषा मराठी: संपादक मंडळ

मुख्य संपादक

प्रा. डॉ. अमृता इंदूरकर
मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
विश्वस्त - ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान

उपसंपादक

वैशाली सरवणकर
विश्वस्त-ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान

कार्यकारी संपादक

मृणाल पाटोळे
सचिव - ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान

चंदन तहसीलदार
विश्वस्त-ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान

विशेष संपादकीय सल्लागार

सुचिकांत वनारसे
अध्यक्ष - ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान

अनुक्रमणिका

ज्ञानभाषा मराठी: संपादक मंडळ

संपादकीय: प्रा. डॉ. अमृता इंदूरकर

लेख विभाग

१. अध्ययन अध्यापनात बोलीचे महत्त्व: अशोक निकाळजे
२. लोकसाहित्य आणि बोली यांचा परस्पर अनुबंध: मंदाकिनी पाटील
३. मराठीच्या गुप्त बोलींचे स्वरूप व परंपरा: डॉ. अनंता कस्तुरे
४. आगरला समृद्ध करणारी आगरी बोली: तुषार म्हात्रे
५. कुणबी बोली–आयबोली: जगन्नाथ घरत
६. मराठवाडा-कर्नाटक सीमावर्ती बोलीची वैशिष्ट्ये: डॉ. बालाजी इंगळे
७. मराठीला समृद्ध करणारी वऱ्हाडी बोली: अरविंद शिंगाडे
८. अशी आहे माझी वाडवळी बोली: स्मिता पाटील
९. झाडीबोलीचे अंतरंग: पालिकचंद बिसने
१०. लोकसाहित्यातल्या अहिराणी बोलीतील भावसौंदर्य: प्रा. लता महाजन
११. समृद्ध बोली मालवणी अर्थात कुडाळी बोली: प्रा. संतोष वालावलकर
१२. रानटी फुलांसारखी अशी बंजारा बोली: वनिता वंजारी
१३. एक अमूल्य ठेवा- लेवा गणबोली: शारदा चौधरी

कथा विभाग

१. हायदना डाग: प्रा. डॉ. फुला बागूल
२. प्रवास: डॉ. श्रुती पाटील
३. गावचा डॉक्टर: डॉ. चंद्रकांत लेनगुरे
४. बडबाबा: गुलाब बिसेन
५. खेळ मांडीलो: उषा परब
६. कोन्हाची म्हईस आन कोन्हाले उठबईस: अरविंद नारखेडे
७. वेळ नो कहाणी(काणी): संतोष संखे
८. इच्चकधंदे: शितल सोनवाणे
९. अशी एक होळी: सुषमा राऊत

ललित विभाग

१. सोसेल दुन्या- अहिराणी -बोली: संभाजी पाटील
२. चूल- सातारा -बोली: सरिता कलढोणे
३. साप्याओ माडो!- सामवेदी -बोली: सचिन मेंडिस

कविता विभाग

१. बोली-आगरी- मना गवंना इरला: तुषार म्हात्रे.
२. बोली-आगरी-उधवानीची चिवनी: तुषार म्हात्रे.
३. बोली–झाडी-झगळा मेघराज मेश्राम
४. बोली-पोवारी–'शुभ'मंगलम सावधान(बालगीत): महेंद्रकुमार पटले (ऋतुराज)
५. बोली- जुंदी: वाटणी: राजेश साबळे
६. बोली-सामवेदी ख्रिस्ती-कादोडी: ऑडया बाविसॉ पानी: सबिना फोस

७. बोली-मालवणी- मुरली: मनिषा कडव
८. बोली- पोवारी-मोला लग से: महेंद्र रहांगडाले
९. बोली-अहिराणी-मायबाई: प्रा. बी. एन. चौधरी
१०. बोली- अहिराणी-मी असाच शे: प्रा. बी. एन. चौधरी
११. बोली-अहिराणी-बहिणाबाई: प्रा. बी. एन. चौधरी
१२. बोली-अहिराणी-मनधरनी: प्रा. बी. एन. चौधरी
१३. बोली- अहिराणी-जावयानं पोर: प्रा. डॉ. लता प्रकाश महाजन
१४. बोली-अहिराणी- मनी बहीनाई: प्रा. डॉ. लता प्रकाश महाजन
१५. बोली-झाडी-झाडीबोली अभंग: बंडोपंत बोढेकर
१६. बोली-वाडवली-माही वाडवळी बोली: स्मिता पाटील

ज्ञानभाषा मराठी प्रतिष्ठान बाबत

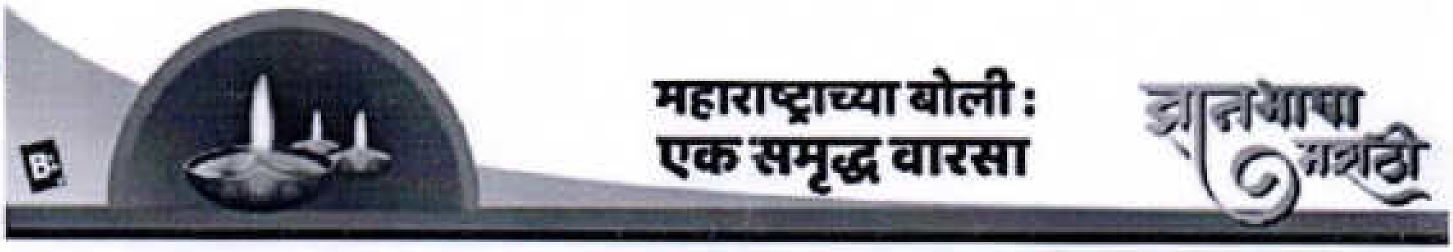

३. मराठीच्या गुप्त बोलींचे स्वरूप व परंपरा:

ज्ञानभाषा मराठी
ई-दिवाळी अंक २०२१

डॉ. अनंता कस्तुरे, पाचगणी.

जगातील प्रत्येक समूहातील मानव हा ज्याप्रमाणे मनातील भावभावना, इच्छा-अपेक्षा व सुख-दुःख व्यक्त करीत असतो. त्याप्रमाणेच तो आपल्या वैयक्तिक गोष्टी, जात, धर्म, समूह, संप्रदाय व गट यांच्याही अनेक बाबी गुप्त ठेवत असतो. मानवाची ही व्यक्त होण्याची आणि कुठलाही आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, वैयक्तिक किंवा राजकीय फायदा होत नसतानाही गुप्त ठेवण्याची प्रवृत्ती वा स्वभाव हा नैसर्गिक आहे. मानवाची ही विचारधारा प्रत्येक मानवात, समूहात, जाती-धर्मात व संप्रदायात आढळते. या मागे प्रत्येकाच्या श्रद्धा, व्यवसाय आणि धर्माचे तत्वज्ञान दडलेले असते. त्याप्रमाणेच मानवाच्या खुल्यापणाने प्रकट होण्यातून जगात जशा विविध भाषा आणि बोलींची निर्मिती झाली. तशा मानवाच्या गुप्तता जपण्यातूनही अनेक गुप्त भाषा व बोलीही निर्माण झालेल्या आहेत.

भारतामध्ये धर्म, प्रांत, व्यवसाय, जात, संप्रदाय यांचा आधार घेऊन मानवाचे वेगवेगळे समूह तयार झालेले आहेत. या प्रत्येक समूहात भाषेची गुप्तता ठेवली जाते. ही गुप्ततेची परंपरा जगभरात खूप प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. भारतात सांकेतिक गुप्त भाषा आणि लिपी यांचे अनेक बाबतीत वेगळेपण पाहावयास मिळते. आजही अनेक समूहात व धर्मात गुप्त बोली प्रचलित आहेत. गुप्त बोली ही विविध जाती, जमाती, समूह, संप्रदाय व गट यांची व्यावहारिक, व्यावसायिक आणि संरक्षणार्थ अशी महत्त्वाची बोली आहे. गुप्त बोली ही प्रत्येक समूहाचा अंतर्गत मामला व गोपनीयतेचा भाग असल्याचे दिसते. मराठी समूहामध्ये ३० हून अधिक गुप्त भाषा बोलल्या जातात. आजच्या काळातही गुप्त बोलीस अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

मराठी समूहात कैकाडी, कोल्हाटी, मांग, पारधी, तडवी व डवरी असे अनेक समूह तसेच विविध व्यावसायिक आणि सांप्रदायिक हे पारसी,

अंबुजी, चौरासी, वाघेरी व छप्परबंद अशा विविध प्रकारच्या गुप्त बोली बोलतात. वास्तविक पाहता गुप्त बोलीचा अभ्यास व संशोधन डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ गणेश देवी, डॉ. अजीज तडवी, डॉ.यु.म.पठाण अशा काही मोजक्याच अभ्यासकांनी केलेले आहे. आज नवोदित अभ्यासकांना गुप्त बोलीतील निर्मिती प्रक्रिया, शब्दसंग्रह, प्रभाव, व्याकरणरचना, संकलन व विश्लेषण अशी अनेक क्षेत्रे उपलब्ध आहेत.

'गुप्त' या संज्ञेचा शब्दकोशात गुपित, अप्रकट, अव्यक्त, गुढ, कूट, सुप्त, पडद्याआड, भूमिगत, गडप, अदृश्य, चोरटे, गर्भित व गोपनीय असे अर्थ दिलेले आहेत. यावरून गुप्त शब्द व्यवहारात व भाषिक पातळीवर किती व्यापकपणे वापरला जातो हे समजते.

गुप्त बोलीच्याबाबत विविध भाषात जसे-
बंगालीमध्ये-संध्या भाषा
हिंदीमध्ये-अंदर की बात,
तडवी समूह-निसर्ग भाषा,
गुन्हेगारी विश्वामध्ये-कोडलँग्वेज,
चित्रकार- मिरर लॅग्वेज, महानुभाव संप्रदाय-मिताक्षरी, नागरिक व सकळा

असे विविध शब्दप्रयोग वापरले जातात. ग्रंथाचा विचार करता गुप्तहेर किंवा हेरगिरी करणाऱ्यांसाठी 'तैतिरिय संहिता' ग्रंथामध्ये दूत आणि प्रहित, महाभारतामध्ये वार्ताहार, कौटिल्य यांच्या 'कौटिलीयम अर्थशास्त्र' ग्रंथात उभयवेतन हेर, डबलएजंट असे शब्द वापरले आहेत. ग्रीक भाषेत 'स्टेनॅनोग्राफी' हा शब्द गुप्त बोलीस वापरला आहे. स्टॅगॅनोस म्हणजे 'झाकलेला' किंवा 'लपवलेला' आणि ग्राफेन म्हणजे लिहिलेला म्हणजेच लपवलेला मजकूर असा अर्थ सांगितला आहे.

गुप्त बोलीबाबत डॉ. मृणालिनी शहा, डेव्हिड मॉरर, डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी गुप्त बोलीच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. गुप्त भाषेस इंग्रजीत 'Argotcant' तर मराठीत 'आडबोली' हा शब्द आहे. गुप्त बोली ही अनेक सांकेतिक खाणाखुणा, चिन्हे व ध्वनी यांनी बनलेली असते. गुप्त बोलीत संकेताना महत्त्व असते. ती मातृबोलीचा आधार घेऊनच निर्माण होते. यावरून गुप्त बोली आणि सांकेतिक बोली यांचा अनुबंध किती जवळचा, किती घट्ट आहे व एकजीव आहे हे समजते. प्राचीन काळी ग्रंथात मराठी समूहांच्या गुप्त बोलीत, सोशल मिडिया, गुन्हेगारी विश्वात, बौद्ध धर्मात, महानुभाव संप्रदायात व छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीत सांकेतिक बोलीचा वापर केलेला दिसतो. तो आजही मौखिक व लिखित स्वरूपात टिकून आहे.

गुप्त बोलीचे स्वरूप विविधांगी आहे. प्रत्येक समूह, संप्रदाय, व्यावसायिक आदींची गुप्त बोली ही स्वतंत्र आहे. व्यवसाय, संकटसमयी, तत्त्वज्ञानाचा प्रचार व धार्मिक विधी करताना गुप्त बोलीचा वापर केला जातो. ही बोली अवघड व क्लिष्ठ आढळते. ही गुप्त बोली समूहाशिवाय इतरांना शिकता येत नाही. काळाप्रमाणे गुप्त बोली या आधुनिकही झाल्या आहेत. नवीन तंत्रज्ञान, संगणक व सोशल मिडियाचा वापर त्यांनी स्वीकारला आहे. गुप्त बोलीचा वापर शासन स्तर, गुन्हेगारी, गुप्तचर संस्था आदीमध्ये होत आहे. गुप्त बोलीच्या निर्मितीचे अनेक हेतू, प्रयोजने असलेली दिसतात. समूह, संप्रदाय, गट व धर्म यामधील गुपित हे अनुयायाशिवाय इतरांना कळू नये, तत्त्वज्ञानात फेरफार होऊ नये, विरोधकांपासून संरक्षण व्हावे, समाजातील सध्यस्थितीविषयी माहिती मिळविणे, स्वसंरक्षण व कायद्यापासून बचाव व समूहाभोवती गुढत्वाचे वलय निर्माण करणे आदी प्रमुख हेतूंनी गुप्त बोलीची निर्मिती होते. काळ, वेळ, प्रांत, घटनाप्रसंग, समूह, संप्रदाय व गट यानुसार गुप्त बोलींच्या हेतूमध्ये बदल होऊ शकतो. गुप्तता राखणे हेच प्रमुख कारण असलेले दिसते.

जगातील प्रत्येक भाषेला-बोलीला त्यामधील साहित्याला इतिहास असतो. काळानुरूप चालत आलेली परंपरा असते. गुप्त बोली या मौखिकप्रमाणेच विविध ग्रंथ, पोथी, शिलालेख आदीमध्ये लिखित स्वरूपात उपलब्ध आहेत. गुप्त बोलीचा इतिहास व परंपरा जागतिक स्तर, भारत देश, विविध संप्रदाय, धर्म, राज्यकर्ते व काळ यानुसार सांगता येते. जागतिक स्तरावरील गुप्त बोलीचा विचार करता प्रत्येक देशातील गुप्त बोलीचे स्वरूप, त्यातील शब्द, वाक्यरचना, सांकेतिक खाणाखुणा व चिन्हे ही वेगवेगळ्या पद्धतीची आढळून येतात.

चीन व जपानमध्ये 'चित्रलिपी' ही गुप्त भाषा उगम पावलेली दिसते. इजिप्तमधील चित्रलिपीत लक्षासाठी बेडूक, दशलक्षासाठी हात पसरलेल्या माणसांचे चित्र काढले जाई आणि त्याद्वारे समूहात व्यवहार व संभाषण होत असे. बायबलमध्ये हिब्रू भाषेत ख्रिस्तपूर्व ६०५ मध्ये डॅनिएल याने 'यथश' ही गुप्त भाषेची पद्धत सुरू केली. लिओनार्दो द. विंची या चित्रकारांनी आपली चित्रे व संशोधन गुप्त ठेवले होते. भारत देशात विविध धर्म, संप्रदाय व समुदाय यांच्या तत्त्वज्ञान व इतर माहितीत गुप्तता पाळली जात. अशोकाच्या नाणेघाटातील शिलालेख, शतपथ ब्राह्मण, तैतिरीय ब्राह्मण आदी धार्मिक ग्रंथात गुप्त बोलीचे संदर्भ आहेत. भारतातील महानुभाव, जैन, बौद्ध, रामानुज व वैदिक या संप्रदायामध्येही गुप्त बोली व सांकेतिक भाषेची परंपरा आढळते.

शिवकाळात छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्याशी बर्हिजी नाईक आणि संत रामदास यांनी गुप्त व सांकेतिक भाषेतच संवाद साधला होता. महानुभाव, शाहिरी, जैन आदी संप्रदायातही गुप्त बोलीचा वापर होता. त्याचे अनेक संदर्भ मौखिक व लिखित स्वरूपात उपलब्ध आहेत. जगातील सर्व देशातील गुप्तचर संस्था या प्राचीन काळापासून गुप्त बोलीचा वापर करीत आलेल्या आहेत. इंग्रज काळात गुप्तहेर व गुप्तचर यंत्रणा

चांगल्याप्रकारे सक्रिय होती. छत्रपती शिवाजी महाराज, टिपू सुलतान, कृष्णदेवराय यांनीही गुप्तहेरांना खूप महत्व दिले होते. गुप्तचर यंत्रणेचे व गुप्तहेरांचे अभ्यासकांनी विविध प्रकार केलेले दिसतात. गुप्त बोलीची अनेक वैशिष्ट्ये सांगता येतात. समूहाचा आविष्कार, अवघड व क्लिष्ट रचना, जातीनुसार वर्गीकरण, मौखिक व लिखित संदर्भांची उपलब्धता, द्वैभाषिक संस्कृती, सांकेतिक खाणाखुणा व गोपनीयतेला महत्त्व, नवनिर्मितीक्षमता, साहित्याच्या विविध प्रकारात आविष्कार, पशुपक्षी व निसर्ग यांचा प्रतिमांसाठी वापर अशा विविध वैशिष्ट्यांनी गुप्त बोलीत विविधता आणलेली दिसते.

भारतात मराठी भाषा ही चौथ्या क्रमांकाची असून सुमारे साडे नऊ कोटी लोक मराठी भाषा बोलतात. या सर्व भाषिकांची मातृबोली जशी मराठी आहे. तशी यापैकी अनेकजण गुप्त बोली बोलतात. मराठी समूहात गुप्त बोलीची परंपरा असून विविध जाती, धर्म, संप्रदाय, व्यवसाय व वय यानुसार गुप्त बोली समाजात प्रचलित असलेली दिसते. त्यांच्या विविध गुप्त बोली आहेत. कोल्हाटी, वैदू, गोपाळ, कैकाडी, नंदीवाले, रामोशी, डक्कलवार, रायरंद व वडार हे समूह पारसी ही गुप्त बोली बोलतात. पारसी ही गुप्त बोली प्रत्येक समूहाची स्वतंत्र आहे. शिकलगार समूह हा 'जडभाषा' ही गुप्त बोली बोलतो. ती पंजाबी व हिंदी मिश्र आहे. राजपूत भामटा हा भोपाळ व बुंदेलखंडातून आलेला समूह आहे. त्यांची 'डागुरी' ही गुप्त बोली हिंदी व गुजराती मिश्र आहे. टकारी भामटा हा समूह ग्रामीण भागात आढळतो. तो 'टकारी' गुप्त बोली बोलतो. छप्परबंद समूहाची छप्परबंद गुप्त बोली कन्नड वळणाची आहे. कटबू समूह चिडक, कंजारभाट समूह 'चौरासी', मांग समूह'अंबुजी' ही गुप्त बोली बोलतात. आदिवासी जमातीमध्ये पारधी समूहाची 'वाघेरी', भिल्ल समूहाची 'पारसी', तडवी समूहाची 'जंगली' ही गुप्त बोली आहे.

व्यावसायिक समूह गुप्त बोलीचा व्यवसायात वापर करतात. भाजी व फळबाजारात लिलाव पद्धतीत गुप्ततेचा वापर होतो. सराफी बाजारात 'नंदभाषा', धनगर समूह व जनावराच्या व्यापारी-दलालांची 'पारसी', कापड बाजारातील 'बागवानी' या गुप्त भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. हॉटेल व्यावसायिक, खाटीक, पानटपरी, जुगार-पते, मटका आदी व्यावसायिक हे पारसी ही गुप्त बोली वापरतात. गुप्त बोली बोलणारे मराठी समूह हे महाराष्ट्रात, इतर राज्यात व परदेशातही आहेत. या समूहांचे भटक्या जाती, आदिवासी जमाती, व्यावसायिक, धार्मिक, वयोगट, गुन्हेगार, ग्रामदैवतांचे भगत व लोकज्योतिषांचा समूह असे विविध प्रकारे वर्गीकरण करता येते. व्यावसायिकांनी व्यवसायाच्या हेतूनी स्वतंत्रपणे पारसी, नंदभाषा व बागवानी अशा गुप्त बोली तयार केल्या. इस्त्राईलची गुप्तचर संस्था 'मौसाद' यासह जगभरातील संस्था या बर्हिजी नाईक व छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या गुप्तनीतीला आदर्श मानतात. या गुप्तचर यंत्रणेची माहिती त्यांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट असलेली दिसते. मराठी समूहातील गुप्त बोलीवर हिंदी, इंग्रजी, कन्नड, तमिळ, तेलगू, गुजराती, फार्सी, अरबी आदी भाषांचा प्रभाव आढळतो.

मराठी समूहांचा विचार करता भटक्या जाती-जमातीमध्ये गुप्त बोलीचा वापर सर्वाधिक केला जातो. महाराष्ट्रासह जगभरात गुप्त बोली बोलणारे मराठी समूह आहेत. हे मराठी समूह जात, धर्म, संप्रदाय, व्यवसाय, लिंग व वय आदीनुसार निर्माण झालेले आहेत. प्रत्येक समूहाची स्वतंत्र अशी गुप्त बोली आहे. जगभरातील मराठी समूहाच्या गुप्त बोलींचा विचार करता संशोधन व अभ्यासाच्या दृष्टीने भटक्या जाती, अनुसूचित जमाती, व्यावसायिक, सांप्रदायिक, गुप्तहेर, साहित्यिक, प्रशासकीय, शेतकरी व कामगार, ग्रामदैवतांचे भगत, लोकज्योतिषी अशा विविध प्रकारात वर्गीकरण करता येते. या प्रत्येक समूहानुसार त्यांची गुप्त बोली, बोलीतील शब्दसंग्रह, परंपरा व महत्त्व यांचा शोध घेता येतो.आपले परंपरागत व्यवसाय करीत उदरनिर्वाह करण्याच्या हेतूने भटकत राहणाऱ्या लोकांना भटके असे संबोधले जाते. महाराष्ट्रात ४० हून अधिक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आहेत. यातील काही जमाती गावोगावी स्थिर झालेल्या आहेत. तर काही आजही भटकंती करताना पहावयास मिळतात. इंग्रजानी काही जातींना 'गुन्हेगार' म्हणून घोषित केल्यामुळे ते लोक डोंगरदऱ्या व जंगलात राहत. अनेक जाती-जमातींनी स्वसंरक्षणार्थ व अंतर्गत व्यवहारासाठी गुप्त बोली-भाषा निर्माण केल्या आहेत. पूर्वीच्या काळी भटकंती करणारे आणि आज गावोगावी स्थिर झालेली एक जमात म्हणजे कोल्हाटी होय. नाचणे, दोरीवरून चालणे, कोल्हाट्या उड्या मारणे व भिक्षा मागणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय. आजच्या काळात हा समूह शेती, व्यापार व जोडधंदे करू लागले आहेत. डुकरे किंवा पोटरे, पाळ किंवा काने, हरका, वळे किंवा वलिचार-गोपाळगणी, अरे, मुसलमान, मराठी, गुजराती, माळी, डोंबारी, भोई अशा उपजाती आहेत. भातू कोल्हाट्यांची भाषा ही कहार, मोची, राजपूत या जातीप्रमाणेच हिंदी भाषेसारखी आहे. प्रत्येक उपजातीतील समूहाची गुप्त भाषा असलेली दिसते. या गुप्त भाषेस 'पारसी' असे म्हणतात. त्यांच्या गुप्त बोली-भाषेत पुढीलप्रमाणे शब्द आढळतात.

उदाहरणार्थ, कुदमी (माणूस), रिट्टी (बाई), ढबरी (मांजर), केडची (शेळी), टुप्पी (भाकर), ढोर (दोन), चौक (चार), नच (पाच), कुठ (आठ) इत्यादी. या समूहात गुप्त बोली-भाषेतील वाक्यरचनाही आढळते. उदाहरणार्थ, झारने देपी (जाऊ द्या), पकेला निखा व्हच्चे (माणूस चांगला आहे) इत्यादी. एकूणच कोल्हाटी समूहाची 'पारसी' ही गुप्त बोली-भाषा आहे. ती समूहांतर्गतच बोलली जाते. तिचे स्वरूप त्यांच्या बोली भाषेप्रमाणेच असते. परंतु ती इतरांना कळत नाही.आज कोल्हाटी समाजात त्रोटक स्वरूपात ही गुप्त बोली बोलली जाते. व्यवहारातील त्यांचा पारसीचा वापर दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

महाराष्ट्रातील वैदू ही एक भटकी जमात आहे. आज वैदू समूह ठिकठिकाणी स्थायिक झालेला दिसतो. संचीवाले व झोळीवाले या उपजाती आहेत. वैदू जातीचे लोक तेलगू भाषा बोलतात. या समूहाची तेलगू मिश्रीत पारसी ही गुप्त बोली आहे. वैदूच्या गुप्त भाषेत पुढीलप्रमाणे शब्द आढळतात.

उदाहरणार्थ, पचू (भाजी), कुंचू (मटण), पाल (दूध), पिक्याडू (मुलगा), लोळू (पाणी) इत्यादी. या समूहात गुप्त बोलीतील वाक्यरचनाही आढळते. उदाहरणार्थ, नची उंडरा (गप्प बस), कुच्च किन्न (खाली बस), कुच्योडू (बोलू नकोस) इत्यादी.एकूणच वैदू समूहाची 'पारसी' ही गुप्त बोली आहे. ती तेलगू मिश्रीत असलेली दिसते.त्यांच्या 'पारसी' गुप्त बोलीचा वापर आज कमी होताना दिसतो.

गोपाळ समाजातील लोक परंपरागत पशुपालन हा व्यवसाय करतात. साहजिकच त्यांच्या बोली भाषेत व गुप्त भाषेत कृषिजीवनाशी संबंधित सांकेतिक व गुप्त बोलीतील शब्द येतात. हे सर्व शब्द प्रतीकात्मक असतात. त्यांच्या समूहातील जातपंचायत व गाई-म्हैशीचे व्यवहार यामधील भाषा ही नाट्यमय व संवादात्मक असते. गोपाळ समूहात गुप्त बोलीत पुढीलप्रमाणे शब्द आढळतात. उदाहरणार्थ, वानर (अपराधी), छत्तीस (जातीतील सगळे), पुरण (पुरावा), शेर (जातीचा) मान, रानात (जमातीबाहेर) इत्यादी. गुप्त बोलीतील वाक्यरचना याप्रमाणे असते. उदाहरणार्थ, धर ठेवणे (जमीन ठेवणे), बोंब ठोकणे (जात पंचायती समोर तक्रार मांडणे) व वाऱ्यावर असणे (नवऱ्या जवळ असणे) इत्यादी.

पारधी ही सातत्याने भटकंती करणारी आदिवासी जमात आहे. पूर्वीच्या काळी या समूहातील लोक शिकार व मासेमारी करून आपला उदर्निवाह करीत. पारध म्हणजे शिकार करणे यावरूनच जमातीस पारधी नाव पडले. भारतात महाराष्ट्र, राजस्थान व गुजरात आदी राज्यात ही जमात आढळते. फासेपारधी, हरण पारधी, मीर कोरचार व वाघरी अशा पोटजाती आहेत. त्यांची 'पारसी' ही गुप्त बोली आहे. काही उपजाती वाघेरी गुप्त बोली बोलतात. ही बोली पारधी, मारवाडी, गुजराथी व राजस्थानी मिश्रीत आहे. त्यांच्या भाषेत सांकेतिक शब्द अधिक प्रमाणात आढळतात. उदाहरणार्थ, डोड्या (पोलीस पाटील), साटो (ऊस), वशाळी (चोरी), खपाई (शिपाई), बटलो पाखरू) इत्यादी.याचबरोबर खपाई आवास मूल (शिपाई येतो आहे पळ) अशी वाक्यरचनाही आढळते.एकूणच पारधी हा समूह प्रदेशानुसार वेगवेगळ्या उपजातीमध्ये दिसतो. त्यांची गुप्त भाषा ही वेगवेगळी आहे. आज हा समूह शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी होत असला तरी नोकरी व शासनाच्या विविध सुविधांच्या विवंचनेत आहे. त्यांच्या गुप्त बोली आजही त्या त्या समूहात प्रचलित आहेत.

पूर्वीच्या काळी गुन्हेगार म्हणून समजला जाणारा भिल्ल हा समूह आहे. त्यांनी इंग्रजाविरोधात केलेले उठाव इतिहासात नोंद आहेत. भिल्लांनी स्वतःच्या संरक्षणासाठी व कायद्यापासून बचाव व्हावा या उद्देशाने स्वतःची पारसी ही गुप्त बोली-भाषा निर्माण केली. त्यांची व्यवहाराची भाषा 'भिलोरी' ही स्वतंत्र आहेच. पण गुप्ततेसाठी त्यांनी भिलोरी मिश्र अशी पारसी गुप्त भाषा तयार केली. या गुप्त भाषेत भिलोरीतील ह, व, र, म, हे वर्ण योजून व स्वरांचे शब्दातील स्थान बदलून आणि कधी कधी नवे स्वर योजून गुप्त बोली बोलली जाते. उदाहरणार्थ, जास्मा (जा), येरमे (ये), घोरमोड (घोडा), भारमाकर (भाकर), दूरमूध (दूध) इत्यादी.

भिल्लांच्या पारसीत पुढीलप्रमाणे वाक्यरचना आढळते. उदाहरणार्थ, परमिनी पी (पाणी पी), दारमारू पेरवानी का? (दारू प्यायाची का?), धरमरी लिया (धरून नेले.) इत्यादी. एकूणच भिल्ल हा आदिवासी समूह असून त्यांची व्यवहाराची बोली भिल्लोरी आहे. तर समूहांतर्गत पारसी ही गुप्त भाषा बोलली जाते. आज भिल्ल समूह शैक्षणिक, सामाजिक दृष्टीने प्रगती करताना पहावयास मिळतो. त्यांची पारसी ही गुप्त बोली आजही समूहात प्रचलित आहे.

मराठीच्या गुप्त बोली परंपरेने आजही सुरू आहेत. प्रत्येक व्यवसाय, जात, धर्म, प्रदाय आदीमध्ये गुप्त बोलीचे अस्तित्व आहे. फक्त गुप्त बोलीचा वापर कमी प्रमाणात लेला दिसतो. युनोस्को या जागतिक स्तरावरील भाषाभ्यासाच्या संघटनांनी मातृभाषा, ली यांच्या संशोधनाला महत्त्व व प्रोत्साहन दिले आहे, त्यामुळे जागतिक स्तरावर गुप्त लींचे संशोधन विविध पातळीवर होत आहे. मराठीच्या ३० हून अधिक गुप्त बोली आहेत. या बोलींचे संकलन, संशोधन व विश्लेषण भाषाभ्यासक करीत आहेत. गुप्त बोलीतील भाव, भाषामिश्रण, नवनिर्मिती व साहित्यनिर्मिती हे नवीन विषय संशोधनासाठी उपलब्ध आहेत. भटक्या जाती व आदिवासी जमाती, विविध व्यावसायिक आदींच्या गुप्त बोलींचे शोधन करून त्यातील शब्दसंग्रह व व्याकरण रचना स्पष्ट करणे गरजेचे वाटते. नवोदित भ्यासक व संशोधक यांनी आपल्या परिसरातील गुप्त बोलींचा शोध घेवून ती बोली र्वांसमोर आणावी.

ॉ. अनंता कस्तुरे

राठी विभाग प्रमुख, श्रीमती मीनलबेन महेता कॉलेज, पाचगणी.

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

SHRI SWAMI VIVEKANAND SHIKSHAN SANSTHA, KOLHAPUR'S

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

(Arts, Commerce & Science) Tal. Mahabaleshwar, Dist.Satara.412805 (M.S.)

श्रीमती मीनलबेन मेहता कॉलेज, पांचगणी

(कला, वाणिज्य व विज्ञान) ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा.

Estd : June 1990
NACC Reaccreditation : "B" Grade

AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

Ph.: (02168) 240677
Mob: 9881814835 / 9763629087
e-mail : smt.meenalbenmehtac@yahoo.com
web : smtmmcollege.org

Founder: Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe, B.A.; B.T.; D.Litt.
President: Hon.Chandrakant (Dada) Patil, M.L.A., Ex. Revenue Minister, Maharashtra State
Chairman: Hon.Prin.Abhaykumar Salunkhe, M.A.
Secretary: Hon.Prin. Mrs.Shubhangi Gavade, M.Sc.; B.Ed.
I/C Principal: Prof. Dr. Kiran Shinde, M.Sc.; M.Phil.; Ph.D.

Outword No. : Smmcp /......./.........

Date:

List of Certificate/ Add-on programs

2021-22

Name of Add on /Certificate programs offered	Course Code (if any)	Year of offering	No. of times offered during the same year	Duration of course	Number of students enrolled in the year	Number of Students completing the course in the year
Event Management	NA	2021-22	One	30 Days	15	15
E-Banking	NA	2021-22	One	30 Days		
Political science for Computation Exam	NA	2021-22	One	30 Days	15	15
Certificate Course in Journalizam	NA	2021-22	One	90 Days	20	20
History and Computation Exam	NA	2021-22	One			
Physics Maintanance	NA	2021-22	One		17	17
Soil and Water Analysis	NA	2021-22	One	90 Days	40	40
A Certificates Course in A Functional English	NA	2021-22	One	180 Days	19	14
Planet Propogation and Nursery Management	NA	2021-22	One	33 Hrs	11	11

SMT MEENALBEN MEHTA COLLEGE PACHGANI
ESTD. 1990
Tal. Mahabaleshwar
(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

2.4.1 Number of full time teachers against sanctioned posts during the year

2.4.3 Number of years of teaching experience of full time teachers in the same institution (Data for the latest completed academic year)

Name of the Full-time teacher	PAN	Designation	Year of appointment	Nature of appointment (Against Sanctioned post, temporary, permanent)	Name of the Department	Total years of Experience in the same institution	Is the teacher still serving the institution/If not last year of the service of Faculty to the Institution
Prof.Dr. Kiran Pandurang Shinde	ANCPS4105F	**I/C Principal**		Permanent	Zoology	0.5	2022
Satish Sarjerao Desai	ABAPD3697H	**I/c Principal**	14-06-05	Permanent	Sociology	05 Months	Yes
Dr. Balasaheb Nivrutti Kokare	ABLPK3730F	Asso.Prof	1991	Permanent	Chemistry	5	Yes
Shri. Jayant Vitthal Shinde	AJZPS2203F	Asst.Prof	1993	Permanent	English	6	Yes
Dr. Milind Madhusudan Sutar	AYRPS1269C	Asst.Prof	1993	Permanent	Physics	3	2022
Shri. Narendra Sadipan Phadatare	ABXPP6521B	Asst.Prof	1993	Permanent	Hindi	18	Yes
Shri. Satish Pandurang Kudale	AJIPK9134E	Asst.Prof	1993	Permanent	Economics	4	Yes
Dr. Shahaji Shamrao Jadhav	AQEPJ4169K	Asst.Prof	1994	Permanent	Hindi	3	Yes
Shri. Sharad Bhimrao Sanghavi	ACLPK0816D	Asst.Prof	1996	Permanent	Sociology	25	Yes
Dr. Raju Marutrao Ganeshwade	AIKPG2900K	Asst.Prof	2004	Permanent	Zoology	3	Yes
Shri. Ananta M. Kasture	BUEPK5345K	Asst.Prof	2010	Permanent	Marathi	3	Yes
Shri. Makarand Kashinath Sakate	CXBPS1226C	Asst.Prof	2014	Permanent	Chemistry	6	Yes
Shri. Santosh Bapurao Nilakhe	ACCPN0045L	Asst.Prof	2014	Permanent	Sociology	7	2021
Shri. Sunil Nowrutti Nawghare	ATOPN7096G	Asst.Prof	2014	Permanent	Physics	5	Yes
Dr. Sunita Hanumantrao Gitte	BCJPG7765C	Asst.Prof	2014	Permanent	History	6	Yes
Dr. Bhaurao Tukaram Dangat	CMKPD4717P	Asst.Prof	2016	Permanent	Botany	4	2021
Dr Tukaram Maruti Rahade	ATYPR4979G	Asst.Prof	2016	Permanent	Economics	5	Yes
Dr. Priyadarshani B. Kamble	BUFPK3311L	Asst.Prof	2016	Permanent	Botany	3	Yes
Patil Dipak Goraknath	DDMPP5187B	Asst.Prof	2022	Temperory	Chemistry	2	Yes
Babar Rahul Anurath	COKPB3298D	Asst.Prof	2021	Temporary	Geography	2	Yes
Kasurde Varsha sagar	GGPPK8199P	Asst.Prof	2013	Temporary	Zoology	9	Yes
Aniket santosh Gaikwad	BLTPG8050P	Asst.Prof	2020	Temporary	Gymkhana	3	Yes
Prashant Shamarao Sutar	DBAPS7630Q	Asst.Prof	2011	Temporary	Commerce	11	11
Asst. Prof. Kedar Vilas Deshmukh	FUCPD3857B	Asst.Prof	2017	Temporary	Commerce	7	Yes
Dr. Alim A. Jafar	Atspj3208Q	Asst.Prof	2017	Temporary	Commerce	6	Yes
Dr. Sunil Gajanan Gurav	AWIPG7499M	Asst.Prof	2013	Temporary	English	10	Yes
Manik sarjerao wangikar	AESPW2138R	Asst.Prof	2011	Temporary	Marathi	6	Yes
Dr. Vaman Nanaso Sargar	-	Asst.Prof	2005	Temporary	Marathi	18	2021
Nitin Ramchandra Waghmare	AEHPW5143D	Asst.Prof	2013	Temporary	English	10	Yes
Pawar Sheetal Changdev	GGTPP4316M	Asst.Prof	2016	Temporary	English	6	Yes
Dr. Amrita Ashok Kulkarni	EJAPK1939M	Asst.Prof	2015	Temporary	Geography	6 Months	Yes
Mrs. Reshma Laxman Devare	FPCM6880	Asst.Prof	2018	Temporary	History	3	Yes
Mr. Ravindra Pandurang Shinde	HZLPS9735K	Asst.Prof	2018	Temporary	History	3	Yes
Mr. Rajendra Tatu Khandait	BQYPK7108N	LIBRARIAN	2001	Temporary	Library	8	Yes
Mr. Prakash Devchand Pawar	AMQPB4542E	Asst.Prof	2021	Temporary	Economics	8 Months	Yes

* Also to be used for verification of teacher data for metric 2.2.2 & 2.3.3

I/C PRINCIPAL
Smt. Meenalben Mehta College,Panchgani
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Mahabaleshwar. Dist.Satara